

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Ankara Üniversitesi

Haymana Belediyesi

90. YILDÖNÜMÜNDE

SAKARYA ZAFERİ ve HAYMANA

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Hakan UZUN
Dr. Necdet AYSAL

ANKARA • 2012

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 354
Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü: 44

ISBN: 978-605-136-063-8

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İncitaşı Sokak No: 10
06510 Beşevler/Ankara
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 27/07/2012

SAKARYA MUHAREBESİ SONRASINDA TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN BATI'DAKİ DİPLOMATİK ÇALIŞMALARI

Hakan UZUN[*]

Giriş

Dört yıl süren I. Dünya Savaşı sırasında, savaşa taraf tüm devletler gibi, Osmanlı Devleti de ağır sonuçlarla karşı karşıya kalmış[1] ve 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaşa son vermiştir. Ancak bundan sonraki dönemde, Türk milleti yeni bir savaşın daha doğru bir deyişle toprakları işgal edildiği için, yeni bir mücadelenin içerisine sürüklenmiştir. Oldukça zorlu geçen bu dönemde, ülkenin kurtarılması için silahlı bir direniş sergilenirken, diplomasi de bunun ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu bağlamda, TBMM sorunlarını sadece güç kullanarak değil, diplomasi yoluyla da çözmeye istekli ve hukuka inanan bir anlayışa sahip olduğunu dünyaya göstermiş; diplomaşinin tüm ince ayar oyunlarını oynamaktan geri kalmamış; kazanılan hemen her askeri başarıyı, diplomatik bir başarıya dönüştürmesini bilmiştir. İtilaf Devletleri de bu sonuçları yakından takip etmiş, TBMM'nin kazandığı her askeri ve diplomatik başarının ardından, yeni barış önerileri sunmuşlardır.[2]

Sorunlarını çözme konusunda gerektiğinde savaş alanlarında, gerektiğinde de diplomasi alanında mücadele veren TBMM, Doğu cephesinde Ermenilere karşı yürütülen askeri harekâtın kazanılmasından sonra onlarla Gümrü Antlaşması'nı; Güney ve Batı cephelerinde Fransız ve Yunanlılara karşı elde edilen askeri başarıların ardından da; Rusya'yla Moskova Antlaşması'nı imzalamış, İtilaf Devletleri, TBMM'yi yeni bir antlaşma üzerinde uzlaşmak için Londra Konferansı'na çağırmış, Fransız ve

---

[*] Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (hakanuzun@ankara.edu.tr)

[1] Bu savaşta Osmanlı Devleti 550.000 şehit, 2.167.841 yaralı, 891.364 sakat, 103.731 kayıp ve 129.644 esir vermiş, esarette iken ölenlerle birlikte şehitlerin toplam sayısı 600.000 civarına ulaşmıştır. İsmail Hami Danişment, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, İstanbul, 1955, s.453.

[2] *Türk Dış Politikası*, Editör: Oral Sander, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.145.

İtalyanlar işgal ettikleri yerlerin bir kısmından çekilmişler ve İngiltere'den ayrı bir politika izlemeye başlamışlardır.

Bu çalışma kapsamında ise TBMM'nin, Sakarya Muharebesi'ni kazanmasının ardından özellikle dış politikada yaşanan gelişmeler incelenmeye çalışılmıştır. Gerçekte Türkiye'nin bu yıllarına ait faaliyetleri hakkında birçok araştırma yapılmış ve bu konular ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, bu inceleme sırasında, şu anki literatüre katkı sağlayabilecek çok az da olsa yeni bir takım belgeler gözden geçirilerek, bu alanda yapılmış çalışmalar desteklenmiş ya da onaylanmıştır. Ayrıca olayların doğrudan muhatapları tarafından yazılmış olan hatıratlar da karşılaştırmalı olarak yeniden ele alınarak, konuya katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Sakarya Muharebesi Sonrası Siyasi Gelişmeler

Sakarya Muharebesi'nin başarıyla sonuçlanmasının hem askeri hem de siyasi bir takım sonuçları olmuştur. Askeri açıdan Yunan ordusu taarruz gücünü kaybetmiş, inisiyatif Türk tarafına geçmiştir. Artık ordusu savunma konumunda bulunan Yunan Hükümeti, İtilaf Devletleri'nden yardım istemeye başlamıştır. Bu isteğe, Fransa Başbakanı Briand acele barış yapılması karşılığını vermiş; İngiltere Başbakanı Lloyd George artık Sevres gibi bir antlaşmanın olamayacağını belirtmiş; İtalya ise barışın ancak Yunanistan'ın büyük fedakârlıklarıyla yapılabileceğini söylemiştir.[3] Dolayısıyla Sakarya Muharebesi'nin kazanılması, Batı'lı devletlere Anadolu'daki direnişi Yunanlılar aracılığıyla engelleyemeyeceklerini göstermiş, Yunanlılar yalnız bırakılmışlardır.[4]

Mustafa Kemal Paşa, Sakarya'da kazanılan askeri başarıyı diplomatik bir zafere dönüştürmek ve Yunanistan'ı tamamen yalnız bırakmak için, diplomasi alanında da harekete geçmiştir.[5] 13 Ekim 1921'de SSCB ile Kars Antlaşması imzalanmıştır. Gerçekte 16 Mart 1921'de Rusya'yla imzalanan Moskova Antlaşması'nın Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Hükümetleri tarafından da kabulü anlamına gelen bu antlaşmayla, Türk-Sovyet sınırı kesin şeklini almıştır. 2 Ocak 1922'de de Ukrayna'yla Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanırken, 20 Şubat'ta Gürcistan'la sınır yakınındaki halkın,

---

[3] Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 369-370; Bülent Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Çev.: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998, s.164.

[4] *Türk Dış...*, s.145.

[5] Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. 182; Gökay, *a.g.e.*, s.165.

iki taraftaki meralardan yararlanmaları için antlaşma yapılmıştır.[6] Konu İtilaf Devletleri açısından değerlendirildiğinde ise 23 Ekim 1921'de İngilizlerle esirlerin karşılıklı değişimi antlaşması yapılmış olmasına karşın, Türk ordusunun Sakarya'daki başarısının belki de en önemli siyasal sonucu, 20 Ekim 1921'de Fransa ile Ankara İtilâfnamesi'nin imzalanmış olmasıdır. Bu antlaşmayla, ilk defa bir Batı'lı ülke TBMM'yi sadece fiilen değil hukukun de tanımış, TBMM'nin ağırlığı artmıştır. Fransızlar işgal ettiği güney bölgesini terk etmiş ve Hatay dışında güneyde işgal altında bulunan topraklar ele geçirilmiştir. Fransızların buraları boşaltırken bıraktığı bir miktar silah da ordunun gücüne katkı sağlamıştır. Türkiye doğu cephesinden sonra güney cephesinde de rahatlamış ve demiryolu bağlantısı olan Mersin limanını kullanma olanağını elde etmiştir.[7] Ankara Antlaşması bir başka açıdan değerlendirildiğinde ise özellikle Almanya'yla olan ilişkilerinde İngiltere'den yeterli desteği alamayan Fransa'nın, Türklerin güçlenmesi karşısında kendi çözümünü üretmesi olduğu gibi, Ankara'nın bu iki ülkeyi birbirine karşı kullanma politikasının da bir başarısı olarak görülebilir.[8] Nitekim bu antlaşmanın hemen ardından İngiltere ve Fransa hükümetleri arasında şiddetli bir tartışma başlamıştır. Fransızlar bu antlaşmanın genel bir barış antlaşması olmadığını, yerel olduğunu ileri sürerlerken, İngilizler ise genel bir antlaşma olduğu konusunda ısrar etmişler,[9] hatta Fransa'yla bu antlaşmadan dolayı aralarında doğan uyuşmazlık konularını çözümlemesi için, İtalya Hariciye Nazırını hakem olarak tayin etmişlerdir.[10] Ortaya çıkan bu durum, İtilaf Devletleri'nin arasında bir güven bunalımının yaşandığını ve birliğin zedelendiğini göstermesi açısından önemlidir.[11]

TBMM ile Fransa arasındaki bu gelişme İtalyanları da etkilemiş, onları Fransızlar gibi davranmaya itmiştir. Ancak Ankara ile bir türlü uzlaşamadıklarından dolayı, İstanbul yönetimiyle, kendilerine Anadolu'da ekonomik ayrıcalık sağlayan bir antlaşmayı imzalamışlardır. Ayrıca Menderes vadisini boşaltmış ve bu durumu Ankara'ya haber vermediklerinden dolayı buraların Yunanlılarca işgaline neden olmuşlardır. Yaşanan bu olaylar, Ankara yönetimi açısından sıkıntı yaratmış olmakla birlikte, İtalya'dan Milli Mücadele için savaş araç ve gereci sağlanmış olunduğundan, İtalya'ya karşı fazla ses çıkarılmamıştır. Bu arada, Amerika

---

[6] Belen, *a.g.e.*, s. 370-371, 380-381; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s.182 vd; *Türk Dış...*, s.175.
[7] Belen, *a.g.e.*, s. 373, 380-381; *Türk Dış...*, s.151, 189.
[8] *Türk Dış...*, s. 146.
[9] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s.203.
[10] Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE) Kutu: 51 Gömlek: 163 Belge: 163–1001. (Ek-1)
[11] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 203.

da TBMM'ye karşı daha yakın bir ilgi göstermeye başlamış ve resmi olmamakla birlikte Ankara'ya bir temsilci göndermiştir.[12]

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in Avrupa Seyahati

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Batı'lılarla istenilen koşullarda bir barış antlaşması yapılabilmesinin ancak kesin sonuçlu bir askeri başarıyla mümkün olabileceğinin farkında olmakla birlikte, Batı ile diplomatik ilişkilerin sürdürülmesine de dikkat etmiştir. Bir taraftan Anadolu'da işgali tamamen sona erdirecek askeri bir harekâtın hazırlıklarını sürdürürken, diğer taraftan yabancı gözlemcilerin Milli Mücadele hakkındaki düşüncelerini öğrenmeyi de ihmal etmemiştir.[13] Dolayısıyla Sakarya Muharebesi'nden sonra İngiltere, Fransa ve İtalya arasında barış koşullarının yeniden tespiti için Paris'te bir konferansın toplanmasının söz konusu olduğu ve anılan devletler arasında Türk-Yunan sorununun görüşüldüğü, ayrıca Yunan Başbakanı Dimitrios Guanaris başkanlığındaki bir heyetin Avrupa'da temaslarda bulunarak, Yunanistan lehine kamuoyu oluşturmak için çalıştıkları bir sırada, Mustafa Kemal Paşa ile Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) Avrupa'da Türk isteklerini bir kez daha anlatmayı ve Yunanlıların Avrupa'daki faaliyetlerinin önüne geçmeyi düşünmüşlerdir. Bu amaçlarla Roma, Paris ve Londra'ya yapılması planlanan seyahat, 4 Şubat 1922'de TBMM'nin gündemine taşınmıştır. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) Meclis'te bu konuyla ilgili olarak yaptığı konuşması sırasında "*Arkadaşlar, millî dâvamızı Türkiye Büyük Millet Meclisi namına onun Harici'ye Vekili olarak doğrudan doğruya yerlerinde müdafaa etmek, bu dâvanın nasıl haklı bir dâva olduğunu gücümüz yettiği kadar cihana anlatmaya çalışmak üzere bizzat ben, Hariciye Vekiliniz, Avrupa'da bir seyyahati faideli gördüm. Eğer muvafık görürseniz, tasvib ederseniz bu seyahate çıkmak üzereyim... Şüphesiz her şey sizin teveccühünüzle, Meclisi Âlinin müzahereti tammesiyle, tasvibi tammiyle olacaktır... Bu suretle evvelâ Cenabıhaktan muvaffakiyet temenni ederek... Saniyen bu mukaddes dâvamızda gayemize vusul için, lâzımgelen her türlü müzaheretinizden emin olarak, yola çıkabilir miyim?... Bunun için bana, cihana, Avrupa'ya göstermek üzere itimadınız olup olmadığının lütfen izharını rica ederim.*"[14]diyerek, Avrupa'da girişmeyi düşündüğü diplomatik faaliyetlerde başarılı olmak için, TBMM'nin güvenini sağlamak ve desteğini almak istemiştir.

---

[12] *aynı eser*, s. 211–212, 238–239.

[13] Gazi M. Kemal, *Nutuk Söylev*, C. II, 4. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 435-437.

[14] T. B.M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 16, İçtima Senesi: 2, Yüz Elli Dördüncü İçtima, 4.2.1338 Cumartesi, s. 211.

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in bu konuşmasından sonra söz alan birçok mebus bu isteği olumlu karşılamıştır. Bunlardan birisi olan, Hüseyin Avni Bey (Erzurum) "*...Bugün Meclisimizin mümessili olarak, hukukumuzu aramak, tanıttırmak için Hariciye Vekilimiz gidiyor. Biliyorsunuz ki, bugün bu millet, bu Meclis azmetmiştir. Sonuna kadar harb edeceği gibi kendisine de siyaseten müzahirdir. Bütün varlığı bizim namımızadır. Hepimiz müttehid olarak kendisine zahiriz, efendiler.*"[15] derken, Necati Bey de (Lâzistan) "*...silâhına istinadeden bir milletin her halde kaleme de istinadetmesi lâzımdır. Kalemden istiane suretiyle değil, kudret ve kuvvet ve meknetini Avrupa'ya tanıttırmak şartiyle, hakkını tanıttırmak şartiyle "Türkler sizin bildiğiniz adamlar değildir. pek büyük bir seciyede' adamlardır. Bunlar hakkını alacaklardır." Demekten ibarettir. Hariciye Vekili Beyefendinin Avrupa'ya -Avrupa'ya demiyelim- harice gitmesi pek zamanındadır, pek mevsimindedir...*"[16] demiştir. Görüşmeler sonunda, Selahattin Bey (Mersin) ve altı arkadaşının verdiği takrir, Meclis'te hazır bulunan 181 mebustan 3 çekimser oy veren mebus dışında, 178 kişinin olumlu oyuyla kabul edilmiş ve Yusuf Kemal Bey'e istediği destek verilerek, yapacağı görüşmelerde daha da güçlü kılınmıştır.[17] Takrir, Batı'lılarla görüşmeye gidecek olan heyetin yetki ve sorumluluklarının genel hatlarını da belirleyen bir özelliğe sahip olup, görüşmelerde Misak-ı Milli'nin esas alınması istenmiştir.[18] Heyetin görevleriyle ilgili ayrıntılar ise Mustafa Kemal Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından tespit edilmiştir.[19]

---

[15] aynı eser, s. 212.

[16] aynı eser, s. 212.

[17] Çekimser oy verenler: Vâsıf B. (Sivas), Mahmud Esad B. (İzmir), Cemil B. (Kütahya)'dır. T. B.M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 16, İçtima Senesi: 2, Yüz Elli Dördüncü İçtima, 4.2.1338 Cumartesi, s. 214, 225–226; Hikmet Bayur, "TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşek'in 1922 Mart'ında Yaptığı Avrupa Gezisi İle İlgili Anılar I", *Belleten*, C. XL, Sayı: 157–160, TTK Basımevi, Ankara, 1976, s. 625.

[18] Takrir şu şekildedir: "*Riyaseti Celileye Misakı millî esasatı dairesinde hukuku milliyenin tamamii mahfuziyeti ve her mağdur millet için teslim olunan tamiratın çiğnenen topraklarımız için dahi temini kabulü suretiyle şerefi millî dairesinde sulh ve sükûnun tesisi emrinde Hariciye Vekili Muhteremi Yusuf Kemal Beyin vukubulacak bilcümle mesaisine Meclisi Âlinin müzaharet ve itimadı tammesi mevcudolduğundan tâyini esamiyle reye vaz'mı arz ve teklif eyleriz.*" T.B.M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 16, İçtima Senesi: 2, Yüz Elli Dördüncü İçtima, 4.2.1338 Cumartesi, s. 213.

[19] Yönergedeki ayrıntılar şu şekilde belirlenmiştir: "*1. İzmir sorunu. Ulusal dileğimizin İzmir'in boşaltılmasıyla yerine getirileceğini Poincaré'ye anlatmalı 2. Ruslarla yapılan antlaşmaların metinlerini anlatmalı ve mümkünse yanlış (!) bilgi vermeli 3. Fransızları, ilkbaharda yapılması kararlaştırılan savaşta kullanılacak mühimmatı göndermeye inandırmalı 4. Franklin-Bouillon'u, maddî ve manevî araçlarla kazanmaya çalışmalı; bunda başarı sağladıktan sonra, Londra2ya yapılacak öneriler konusunda kendisiyle danışmalarda bulunmalı 5. Paris'te başarı sağlandıktan sonra, Londra'ya hareket edilmeli. Aksi durumda,*

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Hukuk Müşaviri Münir Bey (Ertegün), Özel Kalem Müdür Vekili Ferit Bey (Erol), Umur-ı Siyasiye Müdürü Yusuf Hikmet Bey (Bayur), Mutemet ve Mali Müşavir Fuat Bey (Ağralı), Kâtip Kemal Bey (Köprülü), Batı Cephesi Harekât Şubesi Müdürü Tevfik Bey (Bıyıklıoğlu) ile bu kişilere İstanbul'da katılmış olan Kızılay İkinci Reisi Hamit Bey (Hasancan)'den oluşan heyet, Avrupa'ya İstanbul üzerinden gitmek amacıyla 7 Şubat 1922'de Ankara'dan ayrılmıştır.[20] Burada, bu yolculuğun neden İstanbul üzerinden yapılmak istendiği konusu üzerinde durulabilir. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in amacı kendi deyişiyle "*...Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili'nin beyanatının ve ileri sürdüğü fikirlerin İstanbul hükûmeti namına da yapılmış olduğunu kabul ve bunu âleme ilan...*" ettirmekti.[21] Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'i İstanbul Hükümeti ve Padişah konusunda bu kadar iyi niyetli bir düşünce ve tavra iten neden ise Londra Konferansı sırasında İstanbul Hükümeti sözcüsü Tevfik Paşa'nın sözü, TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakmış olmasıydı.[22] Ancak Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in bu düşüncesinin Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde bir şüphe yarattığı da anlaşılmaktadır. İkisi arasında geçtiği söylenen şu konuşma bu duruma ışık tutacak boyuttadır:

"*...Yusuf Kemal (Tengirşek): Paşam bana bu yolculuk hakkında sizde bazı tereddütler var gibi geliyor. Acaba duyğum doğru mu?*

Mustafa Kemal Paşa: Evet var... Neden Beyrut tarikiyle gitmiyorsun da İstanbul yolunu ihtiyar ediyorsun?

İngilizlere yaltaklanmaktan (!) kaçınmalı 6. Asya'daki İslâm yönetimleriyle yapılan anlaşmalar, Misak-ı Millî'ye tümüyle uymuyor. Bu anlaşmaların hazırlanması sırasında bir Sovyet delegesinin hazır bulunması, ulusal şeref için bir lekedir. Anadolu yönetiminin bu anlaşmalardan siyasal veya askeri herhangi bir yarar elde ettiğini sanmak gülünçtür. Batı'lı yönetimlerle bir anlaşmaya varmak, bu anlaşmaların iptalini gerektiriyorsa, bunun mümkün olabileceğini sezdirmeli, ama yapılacak anlaşma, Misak-ı Millî'nin çizdiği sınırları esas tutmalıdır 7. Demir madenlerini işletme imtiyazı için Rusların Çiçerin aracılığıyla önerdikleri yıllık beş buçuk milyon altın rubleye karşılık, bu imtiyaz Fransızlara verilirse, onların ne kadar ek imtiyaz bedeli ödeyeceklerini gizlice öğrenmeli 8. Çiçeri'in 11.1.1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi Başkanına gönderdiği notada sözünü ettiği madenler konusunu Franklin-Bouillon ile görüşmeli; bu sorunu en geç 20 Marta kadar çözüme bağlamalı ve vereceği karşılığı gizlice Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmeli." Salâhi R. Sonyel, "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler", *Belleten*, C.XXXIX, Sa.: 153-156, TTK Basımevi, Ankara, 1975, s. 261-262.

[20] Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s.241; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C.I, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987, s. 417.

[21] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 241.

[22] Bayur, a.g.m., s. 624.

Yusuf Kemal (Tengirşek): İstanbul'da padişah ile anlaşacağımdan mı endişe ediyorsunuz? Vereceğiniz talimata harfiyen riayet edeceğime söz verirsem mesele halolunur mu?

Mustafa Kemal Paşa: O vakit mesele kalmaz..."[23]

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in aktardığı konuşmadan anlaşıldığı kadarıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın bu endişesi İstanbul Hükümeti ve Padişahla yapılacak olan görüşmeden ziyade, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in kendiyle ilgilidir. Çünkü Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) ve arkadaşları, geçmişte Milli Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya gelmek istediklerinde, bu heyetin, İstanbul Hükümeti tarafından işgaller karşısında halkı sakinleştirmek amacıyla Anadolu'ya yollanan bir "*Nasihat Heyeti*" olduğu sanılmış ve şüpheyle karşılanmışlardır.[24] Zaten Mustafa Kemal Paşa, 1927'de yazdığı Nutuk adlı eserinde de Padişah ve İstanbul Hükümeti'yle görüşme yapılmış olması konusuna değindiğinde, bundan olumlu bir şekilde yararlanmak istediklerini söylemiştir.[25]

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Avrupa'ya gitmeden önce, İstanbul'da kaldığı süre içinde İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya komiserleriyle de görüşmüştür.[26] İngiliz komiseriyle Anadolu'nun boşaltılmasının yanı sıra; Yunanlılarla Trakya'daki sınır sorunu, kapitülasyonlar, boğazlar ve azınlıklar konularında görüşmüş ve bunların ancak Misak-ı Milli temelinde tartışılabileceğini belirtmiştir. Fransız General Pellé ile yaptığı görüşmede, Pellé, Fransa'da meydana gelen iktidar değişikliğinin, Fransa'nın Türkiye'ye yönelik izlediği siyasette herhangi bir değişikliğe yol açmayacağını söyleyerek, Türkiye'yi destekleme sözü vermiştir. İtalya temsilcisiyle yaptığı görüşmede de Garrani kendisine, İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan umduğunu bulamadığını ve amaçlarının ekonomik ayrıcalık elde etmek olduğunu söylemiştir. Japon temsilcisi ise dünyadaki birçok sorunun çözümünde ekonomik ve mali çıkarların önemli bir rolü olduğunu ve müttefiklerin bu konularda tatmin edilmesinin barışın sağlanmasında yardımcı olacağını belirtmiş, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'de Türkiye'nin

---

[23] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 240.

[24] *aynı eser*, s. 134–138.

[25] Nutuk adlı eserinde bu konuda şunları söylemiştir: "*...Yusuf Kemal Bey'e İstanbul'a ait bazı hususi vazifeler de verilmişti. Yusuf Kemal Bey, İzzet Paşa ve rüfekasiyle ve arzu ve taleb-i hakikî vukuunda Vahdettin ile de görüşecekti. Vahdettin'in, Meclisi tanıması, İzzet Paşa ve rüfekasının, bizim tespit ettiğimiz hedefe müteveccih olarak yürümesi lüzumunu, teklif edecekti. Yusuf Kemal Bey, İstanbul'da, aldığı talimat dairesinde hareket etti...*" Gazi M. Kemal, *a.g.e.*, s. 862.

[26] T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 3, İçtima Senesi: III, 4 Nisan 1338 (1922), s. 173–174.

ekonomik bağımsızlığından vazgeçmesinin mümkün olmadığını söylemiştir.[27] Bunların dışında görüştüğü Amiral Brisrol'e, Türkiye'nin Amerikan yardımına ihtiyacı olduğunu, Amerika'nın Türkiye'nin kurtuluş mücadelesini değerlendirmesi gerektiğini söylemiştir. Ardından Amerikan Yüksek Komiser yardımcısı Dulles'le de görüşerek, Türkiye'nin Amerika ile bir antlaşma imzalamayı düşündüğünü ve tüm kapitülasyonlardan kurtulmak istediğini belirtmiştir. Ancak bu görüşmeden herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Daha sonraları Haziran 1922'de, Amerikalıların, Türkiye'ye resmi olmayan daimi bir temsilci gönderme girişimleri olmuş, Türkiye'nin Amerika tarafından tanınmayı bir koşul olarak öne sürmesi üzerine, Amerika'nın bu girişimi bir süreliğine ertelense de, Mustafa Kemal Paşa'nın Amerika'yla ilişkileri iyi tutmak için izin vermesi nedeniyle, Amerikan temsilcisi Robert W. İmbrie'nin Türkiye'ye gelmesine ses çıkarılmamıştır. İmbrie Ankara'ya ulaştığında Hâkimiyet-i Milliye gazetesine verdiği demeçte, "*Amerikalıların Türkiye'ye olan dostça duygularını beyan etmek ve Türkleri Amerika'da tanıtmak amacıyla geldiğini; kendi duygularının büsbütün Türklerden yana olduğunu*" açıklamıştır. Amerika Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Dulles de Milli Mücadele'yi "*Amerika'nın desteğine lâyık... ulusal, halis diriliş*" olarak nitelendirmiştir. [28]

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), 1 Mart 1922'de bir Fransız vapuruyla İstanbul'dan, Marsilya'ya doğru hareket etmiştir. Hareketinden önce bir İngiliz gazetesine verdiği demeçte Ankara'nın, İngiltere ile düşman olmadığını söyleyerek, uzlaşmacı bir tavır içinde olunduğu izlenimi vermiş ve Ankara Hükümeti'nin dış politikasının temelini Misak-ı Milli'nin oluşturduğunu belirtmiştir.[29]

Heyet, 7 Mart 1922'de Marsilya'ya ulaşmıştır. Onları karşılayanlar arasında M. Franklin Bouillon da vardır.[30] Onunla bir görüşme yapan Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), o gün basına verdiği bir demeçte, "*Seyahatimin hedefi istiklâlimizin tasdikidir*"[31] diyerek, amacını tek bir cümleyle özetlemiştir. Daha sonra Paris'e geçmiş ve burada 13 Mart'ta General Gouraud ve 14 Mart'ta da Başbakan Raymond Poincaré ile görüşmelerde bulunmuştur. Yapılan görüşmelerde, Fransızlar tarafından boşaltılan

---

[27] E. Semih Yalçın, "Mustafa Kemal Paşa'nın Yusuf Kemal Heyeti Vasıtasıyla Batılı Devletler Nezdinde Yaptığı Barış Teşebbüsü 7 Şubat-3 Nisan 1922", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 21, Sa.: 40, Şubat 1996, s. 29-32.

[28] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 239.

[29] Tengirşek, *a.g.e.*, s.245; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1978, s. 223-224.

[30] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 245.

[31] Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 176.

bölgelerde Ankara Antlaşması'nın uygulanması, Türkiye'ye verilen uçakların askeri amaçlarla kullanılmaması, Suriye'ye karşı uygulanan gümrük engelinin kaldırılması, Fırat'la Dicle arasındaki sınırın güneyinde kalan Türk görevli ve müfrezelerinin geri çekilmelerinin sağlanması, Ereğli madenleri ve Kilikya'da pamuk tarımı imtiyazı almak isteyen Fransız şirketlerinin karşılaştıkları zorlukların önlenmesi ve Ankara'nın ihtiyaç duyduğu savaş malzemelerinin temini üzerinde durulmuş,[32] ayrıca Poincaré, Türk haklarının korunması konusunda teminat vermiştir.[33] Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in, Fransa'da yaptığı temaslar sonunda, birçok savaş araç ve gereci de sağlanmış, bu malzemeler, 1922 yılı Haziran ve Temmuz aylarında, Büyük Taarruzdan önce, Türk ordusunun eline geçmiştir.[34]

Bu arada Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), hükümetten ayrılmış olan eski Başvekil M. Briand'ı da köyünde ziyaret etmiş ve ondan Londra'da yapacağı görüşmeler konusunda tavsiyelerde bulunmasını istemiştir. Görüşmede, "*Şarkta kuvvet olarak yalnız siz varsınız. Balkanlar'ın, Rusya'nın vaziyetleri göz önünde*" diyen Briand'a "*İngiliz nazırları da acaba sizin gibi mi düşünürler?*" demiş, o da "*Onlar benden daha ilerisini görürler*" cevabını vermiştir.[35]

Heyet, 9 Mart 1922'de Londra'ya gitmiştir. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Ahmet İzzet Paşa'nın aynı gün öğleden önce bir araya geldiği Lord Curzon ile 16 Mart 1922'de görüşmüştür. Hikmet Bayur ile Bilâl Şimşir, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) ile Lord Curzon arasında biri 16 Mart diğeri de 18 Mart'ta olmak üzere iki görüşme yapıldığını söylemesine karşın[36], Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) 16 Mart'ta yapılan tek görüşmeden söz etmiştir.

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), söz ettiği görüşme sırasında, TBMM'nin ve Hükümetinin görüşünün Misak-ı Millî ile ilan edildiğini, bunda İngilizlerin çıkarlarına dokunacak bir şey olmadığını, eğer İngiliz Hükümeti Misak-ı Millî'yi kabul ederse ortada bir anlaşmazlık nedeninin

---

[32] Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 160.

[33] T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 3, İçtima Senesi: III, 4 Nisan 1338 (1922), s. 174.

[34] Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.428; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 206.

[35] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 245-246.

[36] Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921–1922*, Bilgi Yay., Ankara, 1989, s. 250; Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 262.

kalmayacağını belirtmiştir. Ayrıca Ankara ile Ruslar arasındaki ilişkilerden ve Moskova Antlaşması'ndan kaygı duyduğunu söyleyen Curzon'a, Moskova Antlaşması'nı anlatmıştır. Curzon yardım amacıyla alınan silahların İngiltere'nin mandası altındaki yerler için dolayısıyla İngiltere'ye karşı kullanılmasından endişeye kapıldıklarını söyleyerek, böyle bir şey olması halinde barışın tehlikeye düşeceğini ve İngiltere'nin tüm gücüyle buna karşı koyacağını belirtmiş, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) de bu silahların savunma amaçlı kullanılacağını söylemiştir. Daha sonra Paris'te toplanacak olan konferansta hangi konuların görüşüleceği üzerinde konuşulmuş, İngilizlerin barış hakkındaki görüşünün Sevr'den çok farklı olmadığı anlaşılmıştır.[37]

18 Mart'ta yapıldığı söylenen ikinci görüşme sırasında ise Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Ankara'nın Yunanistan'la yapılacak bir nüfus mübadelesini kabul edebileceğini, diğer azınlıkların durumunun da başka ülkelerdeki gibi düzenlenebileceğini söylemiştir. Lord Curzon ise Ermeniler lehine toprak talebinde bulunarak, Kars ve Ardahan'ı istemiş, eğer bu kabul edilmezse bu konunun konferansta yeniden gündeme getirileceğini ve Ermeniler adına Kilikya'nın da isteneceği tehdidinde bulunmuştur. Bunların dışında her ikisinin de asıl üzerinde durdukları ve tartıştıkları konu Anadolu'nun boşaltılması olmuş ve Curzon, herhangi bir anlaşma yapılmadan önce Anadolu'nun boşaltılması koşulunu kabul etmeyerek, önce mütareke yapılması için direnmiştir.[38]

Heyet, 22 Mart 1922'de tekrar Paris'e gelmiştir. Aynı gün İtilaf Devletleri bir notayla mütarekenin koşullarını açıklamışlardır. Koşullar esas hatlarıyla şöyledir:

"*Yunan-Türk savaşına hemen son verilecek, tarafların kuvvetleri arasında askersiz en az on kilometrelik bir alan açılacak, mütareke boyunca taraflar hiçbir şekilde güçlenmeye çalışmayacaklar, mütarekenin uygulanmasını denetlemek için tarafların ordularına Müttefik askeri komisyonlar atanacak... Savaş hali üç ay süre ile kalkacak, taraflar ilk barış şartlarını kabul edinceye kadar bu süre kendiliğinden yenilenecek, taraflardan biri harekete geçmek isterse bu hali karşı tarafa ve Müttefiklere on beş gün önceden bildirecek... Nihayet taraflar bu şartları kabul eder ve hazırlanmakta olan diğer hükümleri de önceden imzalarlarsa Anadolu boşaltılıp Türklere geri verilecek...*"[39]

---

[37] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 248-253.
[38] Bayur, a.g.m., s. 662-663; Şimşir, *Sakarya'dan...*, s. 250.
[39] Gazi M. Kemal, *a.g.e.*, s. 864; Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay.,

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), mütareke koşullarını adeta bir tuzak olarak görüp, olumsuz bir şekilde karşılamış ve protesto edercesine, Paris'i terk etmeye karar vermiştir. Ancak, Paris'ten ayrılmadan önce Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Poincaré'nin isteğiyle kendisiyle görüşmüş ve Poincaré'nin Paris'ten ayrılmak konusunda, "*niçin bu kadar acele ediyorsunuz? Birkaç gün daha kalamaz mısınız?... Kararı beğenmediniz mi?*" gibi sorularına verdiği karşılıkta, kararın işgali sona erdirip, akan kanı durdurmadığını ve işgal sona erene kadar Türklerin mücadelesinin devam edeceğini belirterek, "*Bu kararı Başkumandan Mustafa Kemal Paşa kat'iyen kabul etmeyecektir. Farzı mahal olarak kabul etmeye meyletse Büyük Millet Meclisi onu Meclis'in önünde asar*"[40] demiştir.

Yunanistan mütarekeyi kabul ettiğini açıklarken, Ankara da mütarekeyi kabul edebileceklerini söylemiş,[41] ancak karşı tekliflerde de bulunmuştur. Mütareke teklifinin alındığı gün cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletleri'ne verilecek yanıtı hazırlayabilmek için Vekiller Heyeti'ni Sivrihisar'a davet etmiş, ancak yanıtın bildirilmesine fırsat verilmeden, İtilaf Devletleri 26 Mart 1922'de ikinci bir nota vererek barış koşullarını bildirmişlerdir. Koşullar düzenlenirken Misak-ı Millî göz ardı edilerek, Sevr esas alınmış; Ege ve Tekirdağ Türkiye'ye verilirken, Doğu Trakya'nın gerisi Yunanlılara bırakılmış, Ermenistan kurma işi Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiş, ordunun asker sayısı seksen beş bine çıkarılmış, mali hükümlerin hafifletilebileceği ve kapitülasyonların yeniden gözden geçirilebileceği söylenmiştir.[42]

Sovyet elçisi S.İ. Aralov'un aktardığına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın "*kürek mahkûmiyeti teklifi*"[43] olarak nitelendirdiği barış koşulları, yine onun

---

Ankara, 1988, s. 282; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, MEB Yay., İstanbul, 1991, s. 129.

[40] Tengirşek'in bu konudaki yorumu şöyledir: "*Türk topraklarının tamamen tahliyesi temin ve sulh şartlarının ne olacağı müttefik devletler tarafından belli edilmeden bize mütareke yapın ve ordunuzun hareketini ecnebi hatta düşman devletler zabitlerinin kontrol etmesini kabul edin*" Tengirşek, *a.g.e.*, s. 257-258.

[41] Akyüz, *a.g.e.*, s.282; *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Hazırlayan: Sami Önal, 3. baskı, Literatür Yay., İstanbul, 2002, s. 223.

[42] Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 166; S.İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1985, s. 99; Sabahattin Selek, *Milli Mücadele*, C.II, 2. Baskı, Örgün Yay., İstanbul, 1982, s. 1190; Andrew Mango, *Atatürk*, 3. Baskı, Türkçesi: Füsun Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2004, s. 395.

[43] Aralov, *a.g.e.*, s. 99; Mustafa Kemal Paşa, 1927'de yazdığı Nutuk adlı eserinde de İtilaf Devletleri'nin yaptığı mütareke ve barış önerilerini samimi bulmamış ve Mütarekeyi bir tuzak olarak görüp, maddelerinin Yunanlılara zaman kazandırmak ve Milli Mücadele'yi uyuşukluğa sevketmek amacı taşıdığını söyleyerek, barış koşullarını İtilaf Devletleri'yle, İstanbul

deyişiyle şöyle düzenlenmiştir: "*Gerek Türkiye'de, gerek Yunanistan'da ekalliyetlerin müdafaa-i hukukuna ve bu bapta vazolunacak kavaidin tatbikine Cemiyet-i Akvam'ın dahi iştirak ettirilmesi; Şarkta bir Ermeni yurdunun teşkili ve bu işe de kezalik Cemiyet'i Akvam'ın iştirak ettirilmesi... Boğazların serbestisini temin için Gelibolu şibihceziresinde ve Boğazlar havalisinde gayr-i askeri bir mıntıka teşkili... Trakya hududunun Tekirdağı'nı bize ve Kırkkilise, Babaeski ve Edirne'yi Yunanlılara bırakacak surette tespiti... Bizde kalacak olan İzmir'in Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirne'nin Türklerine, işbu şehirlerin idaresine adilâne bir surette iştirak edebilmek imkânını vermek maksadiyle münasip bir usulün kararlaştırılması... Sulhü müteakıp İstanbul'un İtilafçılarca tahliyesi... Sevr projesi ile elli bin kişiden mürekkep olan Türk kuva-yi müsellâhasının seksen beş bine iblağı ve Sevr projesinde olduğu gibi askerlerimizin ücretli asker olması... Sevr projesindeki malî komisyonun ilgasiyle beraber Düvel-i İtilâfiyenin iktisadî menafiini, düyun-ı umumiyenin ve bize tahmil olunacak tazminat-ı harbiyenin temin-i tesviyesi hususunda Türk Hâkimiyetiyle kabil-i telif bir usulün tayini... Adlî ve iktisadî kapitülasyonlarda tadilat icrası zımmında birer komisyonun teşkili.*"[44]

TBMM her iki notaya da 5 Nisan 1922'de yanıt vermiş ve mütarekeyi kabul etmiştir. Buna göre, Anadolu topraklarının hemen boşaltılmaya başlanması ve bu işlemin dört ay içinde tamamlanması, eğer boşaltma işi bittiği zaman henüz barışla ilgili ön görüşmeler bitmemişse anlaşmanın kendiliğinden üç ay daha uzaması kabul edilmiş ve boşaltmanın nasıl yapılacağı konusunda da bir öneri sunulmuştur.[45] Bu arada, 28 Mart 1922'de İsviçre üzerinden, Sofya'ya gelen Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), burada

---

Hükümeti'nin birlikte hazırladıkları Milli Mücadele'yi yok etme planı olarak değerlendirmiş ve Mütarekeyle ilgili olarak şunları söylemiştir: "*...Yunanlılar bu mütarekeyi derhal kabul ettiler. Yunan ordusu Sakarya'da maddeten ve manen mağlûp edilmişti. Bu ordunun yeniden vâsi mikyasta hareket ve taarruz yaparak tecrübe-i talie bir daha kıyam etmesi müşkül idi. Bunu, bu hakikati anlamak, elbette herkesçe mümkün olmuştu. Yunan ordusunu yeniden netice-i kat'iye verecek harekâta sevketmek mümkün olmayınca, bizim de bir seneye yakın bir zamandan beri ihzariyle meşgul olduğumuz ordumuzu atalete sevetmek, hükûmet-i milliyeye ümitler vererek, intizar içinde bırakmak ve bu suretle geçecek zaman zarfında, hükûmet-i milliye ve ordumuzu gevşetmek cidden mühim bir tedbir idi.*" Barış önerisiyle ilgili düşüncesi de şöyledir: "*...İtilaf Devletleri'nin... İstanbul Hükûmeti de beraber olduğu halde aleyhimizde imhakâr teşebbüs ve mesai ile yeni bir safha açtıklarına hükmetmek tabiî idi...*" Gazi M. Kemal, *a.g.e.*, s. 864, 868.

[44] *aynı eser*, s. 868.

[45] Boşaltmanın nasıl yapılması gerektiği konusundaki öneri şu şekildedir: "*Mütareke mebdeinden itibaren ilk on beş gün zarfında Eskişehir-Kütahya-Afyon Karahisar hatt-ı umumisinin ve mütareke mebdeinden dört ay zarfında İzmir dahi dahil olduğu halde, arazi-i meşgule, tamamen tahliye edilecektir.*" *aynı eser*, s. 870.

Bulgar Parlamentosunu ziyaret etmiş, Meclis Başkanı ve Maliye Bakanı M. Turkalof'la görüşmeler yapmış[46] ve 3 Nisan 1922'de Türkiye'ye dönmüştür. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) 4 Nisan 1922'de TBMM'nin gizli oturumunda Avrupa'da ve Avrupa'ya gitmeden önce İstanbul'da yaptığı işler ve görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Görüşmeler sırasında çok ağır denebilecek eleştiriler olmamış, eleştiriler genellikle muhalif olarak bilinen Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Selahattin Bey (Mersin), Ziya Hurşit (Lâzistan), Ali Şükrü Bey (Trabzon) gibi milletvekilleri tarafından yapılmıştır. Tartışmalar sırasında asıl üzerinde durulan konu İtilaf Devletleri'ne verilecek cevabın ne olması gerektiği üzerinde olmuş, Meclis Misak-ı Millî'den asla taviz vermeyeceğini bir kez daha dile getirmiştir.[47]

İtilaf Devletleri, Ankara'nın notasına 15 Nisan'da olumsuz yanıt vermişler ve tahliyenin mütareke ile birlikte olmasını kabul etmeyerek, Yunan Hükümeti bunu kabul etse bile Anadolu'dan çekeceği askerleri Trakya'ya geçirerek orada savaşa yeniden başlamasını engellemenin mümkün olmayacağını söylemişlerdir.[48] TBMM buna 22 Nisan'da bir yanıt vererek, Anadolu'nun hemen boşaltılması gerektiği üzerinde durmuş ve İzmit'te bir konferans toplanmasını önermiştir.[49] Bu öneriyi, Fransızlar kabul ederken, İtalyanlar sessiz kalmış, İngilizler ise ilk anda sert bir tepki göstermişlerdir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilisi D. O. Osborne, bu önerinin "*küstahlık, ikiyüzlülük ve yetersiz*" olduğunu öne sürmüş, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold öneriyi bir "*tuzak*" olarak nitelemiş; bundaki amacın, görüşmeleri kesmek ve sorumluluğu Bağlaşıklara yüklemek olduğunu belirtmiştir. Lord Curzon tarafından ise siyasal bir hezimetin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra İngiliz ve Fransızların konferans yeri olarak İzmit mi? Yoksa

---

[46] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s.236; "*28 Mart 1922'de Sofya'ya gelen Yusuf Kemal Bey Kırcaali Milletvekili Selim Ağa'nın evinde ağırlandı. Bu dönemde Türk-Bulgar ilişkilerinde gerginlik hâkimdir. Bulgar Başbakanı Stamboliiski'nin takip ettiği İngiltere güdümlü politika Mustafa Kemal Paşa ve BMM'yi rahatsız etmekteydi. Nitekim Stamboliiski Sofya'da Yusuf Kemal Bey ile görüşmek istememiştir. Ancak, Yusuf kemal Bey Sofya'da bulunduğu süre içinde Bulgar Parlamentosunu ziyaret etmiş, Meclis Başkanı ve Maliye Bakanı M. Turlakof'la ayrı ayrı görüşmelerde bulunmuştur.*" Yalçın, *a.g.m.*, s. 39.

[47] T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 3, İçtima Senesi: III, 4 Nisan 1338 (1922), s. 172–196.

[48] Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1973, s.111; Şimşir, Sakarya'dan...,s. 271.

[49] Gazi M. Kemal, *a.g.e.*, s. 870; Tengirşek, *a.g.e.*, s.259-263; Şimşir, *Sakarya'dan...*,s. 272.

Beykoz mu? Olsun şeklindeki tartışmalarının sürdüğü sıralarda, Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz için hazırlıkları başlatmıştır.[50]

Ankara'nın, Sakarya Muharebesi sonrasında barış için bir uzlaşma zemini aradığı sıralarda, İngiltere uzlaşmak yerine, Ankara'nın Sovyet Rusya ile arasını açarak, konumunu zayıflatmaya çalışmıştır. Savaş sonucunda yoksullaşmış olan ülkeleri kalkındırarak, Batı Avrupa fabrikalarının çıkarttıkları malları satın alabilecek duruma getirmek, böylelikle oradaki işsizliği gidermek, aynı zamanda hammadde yetiştiren ülkelerin de üretimlerini artırmak amacıyla, Nisan 1922'de toplanan Cenova Konferansı'na; Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan gibi I. Dünya Savaşı'nın yenilmiş devletleri ile birlikte diğer Avrupa devletleri, İngiliz Dominyonları, Sovyet Rusya ve Yunanistan'ın çağrılmasına karşın, Türk Hükümeti çağrılmamıştır. Türkler, bunun İngiltere'nin bir tuzağı olduğuna inanmış ve Lloyd George'nin, Sovyetlerle Ankara'nın ilişkilerini bozup Sovyet yardımlarını engellemelerinden endişeye kapılmışlardır. Bunda pek de haksız değillerdi. Çünkü İngilizler bu konu üzerinde çalışmalar yapmaktaydı. Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, Cenova Konferansı'na Ankara'nın da davetini sağlamak için çaba harcamış, ancak bunda başarılı olamamıştır. Bu arada Cenova Konferansı Ankara tarafından verilen mücadelenin "*en tehlikeli aşaması*" olarak görülmüş ve Mustafa Kemal Paşa, Ankara Hükümeti'nin konferans sırasında alınacak kararları tanımayacağını söylemiştir. Tüm bunlara karşın korkulan hiçbir şey olmamış ve Sovyetler, Almanya'yla 16 Nisan'da Rapollo Antlaşması'nı imzalamışlardır. Aralov'un aktardığına göre bu antlaşmanın imzalanmasından çok memnun olan Mustafa Kemal Paşa, "*Bu sizin delegelerin İngilizler'e karşı kazandığı parlak bir zaferdir... Bu beni çok sevindirdi.*"[51] demiştir. Bu girişiminde başarılı olamayan İngiltere daha sonra Anadolu'da Hıristiyan halkın Türkler tarafından katledildiği iddiasını ortaya atmış, Fransa, İtalya ve Amerika'ya başvurarak alınacak önlemler konusunda birlikte hareket etmeyi teklif ederek, Ankara'dan İtilaf Devletleri temsilcilerinden oluşturulan bir komisyon tarafından, bu konuda gerekli araştırmanın yapılabilmesi için izin istemiştir. Gerçekten de böyle bir heyet oluşturulmuş ve Anadolu'da incelemelerde bulunmuştur. Ancak incelemenin sonuçları hakkında hazırlanan rapor yayımlanmamış ve bu konuda hiçbir

---

[50] Yavuz, *a.g.e.*, s.161; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 253-254; Şimşir, *Sakarya'dan...*, s. 274-277.

[51] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 191-194; Aralov, *a.g.e.*, s. 135-138; Bayur, "XX. Yüzyılda..., s. 268.

gerekçe de gösterilmemiştir.[52] Ankara'yı tedirgin eden tüm bu gelişmeler, her ne kadar olumsuz sayılabilecek bir takım sonuçlara yol açmamışsa da, bu olaylar, İngiltere'nin barış için çabalayan TBMM'ye bakış açısını ve o tarihlerde istenilen barışın ancak kesin sonuçlu, başarılı bir savaşla alınabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Bu olayların yaşandığı sıralardaki bazı gelişmeler ise Ankara'nın barışı sağlamak için yaptığı çalışmaların tümüyle başarısız olmadığı, özellikle de Batı kamuoyunu kendi lehine çevirme konusunda olumlu sonuçlar elde ettiğini göstermektedir. Örneğin, Konferans'ın mütareke için yaptığı tekliflerle, barış metninde ileri sürdükleri koşullar, Fransız basını tarafından eleştirilmiş, "*savaş çıkaracak bir barış teklifi*", "*Sevres Antlaşmasının yeni baskısı*", ""*Dövüşe azimli bir halk başkentini ve vatan parçalarını kurtarmadan silâhını bırakır mı? Ankara'nın coşkun Türkleri konferansın koyduğu ayak bağlarına Anadolu yaylalarının vahşi hürriyetini tercih etmeyecekler mi?*" gibi yorumlar yapılmıştır. Bu konuda verilebilecek birçok örnekten bir tanesi de Le Temps gazetesinde bu konuyla ilgili olarak yapılan eleştiridir. Gazetede şunlar yazılmıştır: "*Eğer dünya kamuoyu, bizim denediğimiz gibi, bağımsız şekilde düşünme zahmetine girerse, üç Müttefik Bakanın iddiasını muhtemelen onaylamayacaktır. Lord Curzon'un tutumuna ilişkin açıklamayı kolayca bulacaktır: Telkin ve teklif edilen uzlaşma Boğazları İngiltere'nin nüfuzuna geçirecek onun Akdeniz'e hâkim donanması Gelibolu yarımadasında zaptolunmaz bir destek noktası bulacaktır. Şu halde, uzlaşma teklifinden Britanya hükümetinin memnuniyetini belirtmesine şaşmamalıdır (...) Fransa hükümetine gelince, o da kuşkusuz tutumunun nedenlerini açıklayacaktır: O, Trakya'nın paylaşılmasına katılmakla Doğuda yeni bir politika açmaktadır. Bu politikanın maddî sonuçlarını Ankara Fransız-Türk Anlaşması'nın gösterdiği politikanın sonuçlarıyla karşılaştırmalıyız.*"[53]

İngiliz parlamentosunun 30 Mayıs 1922 tarihli oturumunda da Lloyd George Hükümeti Türklere karşı yürüttüğü politika konusunda oldukça uzun konuşmalarla çok ağır bir şekilde eleştirilmiştir.[54] Ayrıca Batı kamuoyu dışından da TBMM'ye destekler gelmiştir. Konferansın toplanmasından önceki akşam, Hindistan Genel Valisi Lord Reading'in Yunanlıların İzmir'den çekilmesi ve İstanbul ile Doğu Trakya'nın Türklere bırakılması çağrısını açıklaması, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un konumunu zayıflatmış, 18 Mart'ta Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in Lord Curzon'a

[52] Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 152–153.
[53] Akyüz, *a.g.e.*, s. 283-284.
[54] Baytok, *a.g.e.*, s. 154-159.

bildirdiği, Yunanlıların Anadolu'dan çekilmesinin herhangi bir anlaşmanın ön koşulu olduğu görüşünü desteklemiştir.[55]

Tüm bunların dışında Sakarya Muharebesi'nden sonra Yunanistan "*manevi, siyasi ve iktisadi*" açılardan büyük bir bunalıma girmiştir. Mali yardım sağlamak amacıyla ziyaret edilen İngiltere, Fransa ve İtalya'dan gereken yardımı alamamışlardır. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin 26 Mart'ta teklif ettikleri barış koşullarının Sevr Antlaşması'na kıyasla daha az kazançlı olması nedeniyle; halk arasında yönetime karşı bir huzursuzluk başlamış, basında, Sakarya Muharebesi'nden sonra "*Anadolu Seferi*" hakkında olumsuz yazılar çıkmıştır. Ordu mensupları arasında da "*Anadolu bir Yunanlının kemiklerine değmez*", "*Silahları atınız, evinize dönünüz*", "Anadolu *Yunanistan için bir gangren'dir, onun selâmeti nâmına bu gangreni kesip atmak lâzımdır*" gibi sözlerle savaş hakkında olumsuz propaganda yapılmış ve Yunan askerleri savaşı sorgulamaya başlayarak "*Zaferin olanaksız olduğu bu sırada Küçük Asya'da niçin savaşıyoruz?*" sorusunu sormaya başlamışlardır.[56]

Bunların dışında, Yunanlılar saldırgan bir tutum içine de girerek, 7 Haziran 1922'de, Samsun'da bulunan askeri araç ve gereçlerin tahribi isteklerinin reddedildiği gerekçesiyle burasını bombalamışlardır. Gerçekte ise niyetleri ülkelerindeki iç karışıklıkları önlemek, kamuoyunu sakinleştirmek, halkın ve ordunun moralini yükseltmekti. Ayrıca savaşa kesin olarak son verip, Türklere barışı zorla kabul ettirmek için İstanbul'u işgal etmeyi de düşünmüşler, bu konudaki kararlarını 29 Temmuz 1922'de verdikleri bir notayla duyurmuşlar, ancak İtilaf Devletleri'nin sert tepkisiyle karşılaşmışlardır.[57] Özellikle de İstanbul'un Yunanlılar tarafından işgalinin, Boğazların hâkimiyetinin Yunanistan'a dolayısıyla İngiltere'ye bırakmak anlamına geldiğini fark eden Fransa ve İtalya sert tepki göstermişlerdir. Bu olayların protesto edildiği, İzmir'in Yunanlıların elinden alınacağı söylentilerinin gittikçe arttığı sıralarda 30 Temmuz'da İzmir'deki Yunan Yüksek Komiseri Sterghiades, orada "*İonia*" devletini ilan etmiştir.[58] Bu arada, Komintern kaynaklarında belirtildiğine göre, Yunanlılar tüm bunları yaparken bir taraftan da itibarlarını kaybetmeden Anadolu'dan çekilmelerini

---

[55] Mango, *a.g.e.*, s. 395.

[56] Tansel, *a.g.e.*, s. 133; Salahi R. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011, s. 326.

[57] TİTE Arşivi K: 49 G: 183 B: 183–1001. (Ek–2)

[58] Mango, *a.g.e.*, s.395-396; S. Akşin, *a.g.e.*, s. 167; Tansel, *a.g.e.*, s. 135-138; Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. 103.

sağlayacak diplomatik bir çözüm arayışına da girişmişlerdir.[59] Bütün bu gelişmeler Yunanlıların, Sakarya Muharebesi sonrasında düştükleri ümitsiz durumu ve bunun ortaya çıkardığı telaşı göstermesi açısından önemlidir.

Padişah ve İstanbul Hükümeti'yle İlişkiler

TBMM'nin, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) aracılığıyla Avrupa'ya yaptığı diplomatik girişim içerde de bir takım problemlerin yaşanmasına neden olmuş; Padişah ve İstanbul Hükümeti'nin TBMM'den ayrı bir yol izlemelerinden dolayı; Ankara ile İstanbul'un arası iyice açılmış, TBMM'de bu yaşananlardan dolayı kendi içinde tartışmalara sürüklenmiştir.

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in aktardığına göre, Avrupa'da diplomatik girişimlerde bulunmak üzere İstanbul'a geldiği sırada, 17 Şubat 1922'de Sadrazam Tevfik Paşa ile görüşmüş, görüşmede aslında orada olmaması gereken[60] Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'da hazır bulunmuş ve ortak hareket etmek konusunda anlaşmışlardır. Buna karşın, sonradan bu kişiler sözlerinde durmamışlardır.[61] Ancak Bayur'un aktardığına göre, aynı konu yine Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) tarafından kendilerine biraz daha farklı bir şekilde anlatılmıştır. Şöyle ki Paşalar önce bu işe razı olur görünürlerse de sonra böyle bir üstlenmeye yetkili olmadıklarını ve bunu ancak Padişahın yapabileceğini söylemişlerdir.[62] Ahmet İzzet Paşa da hatıratında bu konuya değinmiş ve "*Havas Ajansı'na*" iki tarafın bakış açılarının da aynı olduğu konusunda açıklamada bulundum, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) bunu yeterli görmeyerek, "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le görüştük. Onların istedikleri bizim istediklerimize bütünüyle uygun düştüğü için, bu zatın Avrupa devlet adamları ve kamuoyuna karşı bu konuda söyleyeceği sözler ve ortaya koyacağı düşünceler, bizim adımıza da söylenmiş olur*" [63] denmesini istedi, ertesi gün Vakit gazetesine birliği içeren bir açıklama daha yapmak istedim. Ancak yayımlanmasını düşündüğüm metin üzerinde anlaşma sağlayamadığımızdan ötürü bu işten vazgeçtim diyerek, Ankara'nın bu isteğini, hile yoluyla İstanbul Hükümeti'ni yok sayma girişimi olarak

---

[59] Gökay, *a.g.e.*, s. 165.

[60] Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'e sadece Sadrazam Tevfik Paşa ile görüşme yetkisi verilmiş ve diğer Osmanlı nazırlarıyla irtibata geçmesi uygun görülmemişken, Ahmet İzzet Paşa'nın da bu görüşmeye katılması anlaşıldığı kadarıyla, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in iradesi dışında gerçekleşmiştir. Bayur, a.g.m., s. 627.

[61] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 241 vd.

[62] Bayur, a.g.m.,s. 627.

[63] Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, Yayına Haz.: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yay., İstanbul, 1993, s. 157.

değerlendirmiştir.[64] Aslında Ahmet İzzet Paşa'nın söylediklerinin doğruluğu ya da yanlışlığı bir yana bırakılırsa ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, kendisi Osmanlı Devleti'nin artık yok olduğu gerçeğini kabul etmek istememiştir. Bu düşüncesini hatıratında yer alan şu satırlarından da anlamak mümkündür: "*Bunların davası, 'İstanbul Hükümeti Sevr Anlaşması'yla ömrünü tamamladı, ülke artık bizimdir' cümlesiyle özetlenebilir. Biz ise bu teoriyi, vekili olduğumuz devlet adına kabul edemeyeceğimiz gibi, vatan ve millet için de zararlı görüyorduk.*"[65]

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) hatıratında belirttiğine göre, daha sonra Padişahla görüşmüştür. Ancak Padişahla görüşme isteği doğrudan kendisi tarafından dile getirilmemiş, paşalarla yapılan görüşme sırasında, Tevfik Paşa'nın "*Zatı Şahane ile görüşecek misiniz?*" şeklindeki sorusuna "*Arzu buyurulursa...*" karşılığını vermiş, birkaç gün sonra Ahmet İzzet Paşa "*Haydi seni Padişah bekliyor!*" diyerek, kendisini Padişahla görüşmek üzere saraya götürmüştür.[66] Görüşme sırasında ise "*Ben icra vekillerinden aldığım talimata tevfikan Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafı şahanelerinden Büyük Millet Meclisi'nin tanınmasını istiyor*" demiştir. Vahdettin ise bu konuşma karşısında, gözleri kapalı bir şekilde durmuş ve hiçbir yanıt vermemiştir. Yine kendisinin söylediğine göre, eğer beklediği desteği alabilmiş olsaydı, İstanbul Hükümeti üyelerinin şeref ve haysiyetlerine uygun birer makam ve mevki verebileceklerini, maaşlarını temin edebileceklerini ve hatta bir kısmını tekrar mebus yapabileceklerini Ahmet İzzet Paşa'ya söylemiştir.[67] Ancak Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmek üzere Hariciye Vekâleti'ne çektiği 23 Şubat 1922 tarihli şifreli telgrafında ise görüşmeden daha farklı bir şekilde söz etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'dan gerekli olmadıkça açıklanmasını istemediği telgrafında bu görüşmeyi şöyle anlatmıştır:[68]

"*Hünkârın yanına Tevfik Paşa, İzzet Paşa ve ben beraber girdik. Redingot giymiş önünü iliklemiş, ayakta duruyordu. Yer gösterdi cümlemiz oturduk.*

Hünkâr söze başladı. Tevfik Paşa'nın benim geldiğimi kendisi ile görüşmek istediğimi söylediğini, riyaset etmekle müftehir olduğu milletin efradından biri ile görüşmekten haz duyduğunu beyandan ve hali hazır durumu nazarı itibara alarak bu mülâkatın gece olmasını tercih ettiğini

---

[64] *aynı eser*, s. 156–158.
[65] *aynı eser*, s. 173.
[66] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 241-242.
[67] *aynı eser*, s. 242–243.
[68] Yalçın, a.g.m., s. 24-25.

âdeta makam-ı itizarda beyandan sonra ihanet değil içtihad hatası olarak harbe girdiğimizi, neticede bu felâketin başımıza geldiğini, merhum biraderinin irtihalinden sonra tahta çıkmaya davet olduğunu ve âdeta meflüç bir hâle gelmiş olan bu hanedanın tahtına çıkmak arzu etmiyorsa da millete hizmet etmek belki bir siperisaika olabilmek ümidiyle bunu kabul eylediğini ve kendisinin yaşı ilerlemiş ve epeyce tecrübeler görmüş olduğu için memlekete hizmet arzusuyla bazen bilerek kanmış göründüğünü söyledi. Sözüyle galiba ettiği hatalara işaret etmek istiyordu. İzzet Paşa söze karışarak bu mülâkatın faideli olacağını kendisiyle Tevfik Paşa'nın düşünmüş olduklarını söylemek suret ile Padişahın sözlerini tashihden sonra Padişaha söylemekliğimi benden evvelce sureti mahsusada rica eylediği, iki noktayı yani Ankara'nın komünist ve cumhuriyetçi olmadığını beyan ile bunu bey de tekrar ediyor diyerek sözü bana bıraktı.

O zamana kadar hemen hemen gözleri kapalı olarak söz söyleyen Hünkâr oturduğu yerden biraz ilerledi. Kulağını bana tevcih ederek dikkatle dinlemeye hazırlandı. Ben şu sözleri söyledim: Payitahtın işgali makam-ı Hilâfet'in maruz olduğu tazyik üzerine milletin işe başladığı BMM'ni nasıl teessüs ettiği malûm-u hümayunlarıdır. BMM ne komünisttir ne de cumhuriyetçidir. BMM makam-ı mualla-yı hilafeti tanır ve zatı hümayunlarından kendisinin tanınmasını istirham etmektedir. Bu sözlerimden pek memnun göründü. Yine uzun bir nutuk irad ederek, kendisinin hiçbir suizana düşmediğini söyledi... yine İzzet Paşa söze başlayarak Sadrazam Paşa ve Beyefendi ile görüştük. Mutabık hem de muvafık kaldık dedi... ben ikinci ve sonuncu defa olarak söze başlayarak BMM'nin ifratperest olmadığını, yalnız milletin en meşru haklarını istemekte olduğunu ve pek mutedil bulunduğunu söyledim. Hünkâr mülâkatın sonunda muvaffakiyetle avdetimi temenniden sonra oraya, yani Ankara'ya vardığında kendisi hakkındaki zanların izalesine çalışmaklığımın hakperestlik olduğunu söyledi."

Ahmet İzzet Paşa'nın da bu görüşme hakkında verdiği bilgiler farklıdır. Ona göre, bir kere Padişahla görüşme talebi Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'den gelmiştir. Görüşme sırasında ise Padişah susmamış, oldukça mantıklı cevaplar vermiş ve Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) de bu görüşmeden memnun ayrılmıştır.[69]Ayrıca Bayur'un aktardığından anlaşıldığına göre, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'le Vahdettin arasında geçen bu görüşmeyi İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold'a anlatan Sadrazam Tevfik Paşa da bu konuda farklı şeyler söylemektedir.

[69] Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 159-160.

Rumbold'un, Lord Curzon'a yazdığı raporun dördüncü maddesinde olayın gelişimi şöyle anlatılmıştır:[70]

"4. Yusuf Kemal Bey'in Padişahı görüp görmediği sorum üzerine Sadrazam bana gizli olarak bunun böyle olduğu karşılığını verdi. Bunu itiraf ettiği tek kimse olduğumu da ekledi. Dedi ki Yusuf Kemal Bey, İzzet Paşa ile birlikte bana gelerek Sultanca kabul edilmesini istedi. Sadrazam her halde Sultanın Yusuf Kemal Bey'i Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili sıfatıyla kabul edemeyeceği karşılığını verince O, Majeste'nin her hangi bir uyruğu gibi kabul edilmek istediğini söyledi. Sadrazama göre Yusuf Kemal Bey, Ankara'da iş başında bulunanların Majestenin hâkimiyet ve şahsına bağlılık teminatı vermiştir. Tevfik Paşa Sultanın, Yusuf Kemal'in göreviyle ilgili şu veya bu yönde bir düşünce ileri sürmüş olduğunu yokumladı. (inkâr etti)."

Aynı olayı yaşayan, ancak yaşananları birbirlerinden farklı şekillerde anlatan şahitlerin bu farklı anlatımlarının nedenleri üzerinde durulabilirse de ileri sürülebilecek tüm olasılıkların somut ispatının güçlüğü bunu yararsız kılmaktadır. Yine de tüm bu farklı anlatımlara karşın, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in Vahdettin'le bir görüşme yaptığı ve bu görüşme nasıl gerçekleşmiş olursa olsun, Padişah'tan istediğini alamadığı bir gerçektir. Bir başka deyişle Ankara'da yapılan hesaplar tutmamış, Padişahtan Avrupa'da yapılacak görüşmeler için destek alınamamıştır.

Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in, Vahdettin ile yaptığı görüşme TBMM'de tepkiyle karşılanmış ve şiddetli tartışmalara neden olmuştur.[71] Konunun açıklığa kavuşturulması için 6 Mart 1922'de soru önergeleri verilmiştir. Mebuslar önergelerinde, Hükümetten Hariciye Vekili Padişah ile görüştü mü? Görüştüyse hangi sıfatla görüştü? Hükümet bu görüşmeye izin verdi mi? İzin verdiyse, TBMM'nin çizdiği siyaset ile örtüşmekte midir? Bu ziyaret Hükümetin izni olmaksızın yapılmış ise bu konuda heyetle ilgili olarak ne yapıldı? Padişahın Yusuf Kemal Bey'e yaklaşımı nasıl olmuştur, bir tebaa gibi mi kabul edilmiştir? gibi soruların açıklanmasını istemişlerdir.[72] Bu sorulara, Hariciye Vekili Mahmut Celâl Bey (Saruhan), Heyeti Vekile Reisi Fevzi Paşa (Kozan) ve Mustafa Kemal Paşa yanıt vererek, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in yaptığı işin sorumluluğunu üstlenmişler ve bu davranışının doğru olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda hepsinin ortak düşüncesini yansıtması açısından Fevzi Paşa'nın yaptığı konuşma örnek olarak verilebilir. Konuşması şu şekildedir: "*...Malûmu*

---

[70] Bayur, a.g.m., s. 648-649.
[71] Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, C.I, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1985, s. 227-228.
[72] Yalçın, a.g.m., s.33; Bayur, a.g.m., s. 641-644.

âlinizdir ki Yusuf Kemal Bey, Avrupa'ya sırf maksadı millîmizi, Misakı Millîmizi teşrih ve izaha gitmişti. Bu misakı millî dahilinde İstanbul'da bizim kabul ettiğimiz bir Makamı Hilafet vardır. Oraya uğramaksızın sıvışıp gitmek doğrudan doğruya bizim kuvvetsizliğimizi cihana ilân etmek demektir. Zaten bu hareketimizle Avrupa'da, bizim aleyhimizde düşmanlarımızın yapmakta oldukları teşvikatı, propagandaları doğrudan doğruya açarak ispat etmek ve bilhassa İstanbul'daki ahalinin doğrudan doğruya ruhan bizimle olduğunu ispat etmek istiyorduk. Bilhassa İstanbul'a gittik, ispat ettik. Sonra efendiler; oradaki heyet bizi ikilik olarak gösteriyordu. Halbuki biz onu kabul etmiyorduk. Yalnız siz, bizi tanıyacaksınız; eğer Padişah, isterse ona da gideceğiz bu teklifimizi söyleyeceğiz dedik. Bununla ispat etmek istedik ki biz Türkiye'nin yegâne hükümetiyiz ve İstanbul bizim emrimize tabi olacaktır. Fakat bu vaziyette acaba muvaffakiyet var mı idi, yok mu idi diyerekten düşünmek caiz değildir. Biz doğrudan doğruya hakkımızı dünyaya ispat ettirmek için gidiyoruz. Orada gördüğümüz muamele İstanbul'daki heyetin düşündüğümüz gibi ecnebi bir tazyik altında olduğunu gösterdi. Bundan kuvvetsizliği değil, daha ziyade kuvvet kazandığımızı anladık. Mamafih Heyeti Âliyeniz hakemdir. Vukua gelen muameleyi arîz ve amik tetkik edersiniz. Bu Heyeti Vekilenin yaptığı bir harekettir. Ve şimdi bundan sonra da hüsnü netice hâsıl olacağına kaniim..." Yapılan tartışmalar sonunda, İzmir Mebusu Yunus Bey (Nadi) ile iki arkadaşının verdiği takrir[73] oylanarak kabul edilmiş ve Mecliste, konu üzerine yapılan görüşmelerin yeterli olduğuna, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'e güvenilmesine karar verilmiştir.[74] Bu konuda TBMM'de bir konuşma da yapmış olan Mustafa Kemal Paşa, Meclis görüşmelerinin ardından, 11 Mart 1922'de Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupla durumu ona da açıklamıştır.[75]

---

[73] Takrir şu şekildedir: "*Riyaseti Celileye* Müzakere kâfidir. Verilen izahata göre hâdise, Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'da bir entrikaya mâruz kalmasından ibaret olarak bunu mütaakıp yapılması lâzımgelen vazifenin dahi bakiciyle ve tamamiyle yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Binaenaleyh gerek İcra Vekilleri Heyeti'ne ve gerek Hariciye Vekilimiz Yusuf Kemal Bey'e beyanı itimat olunarak ruznamei müzakerata geçilmesini teklif ederiz." T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, CİLT: 18, İçtima Senesi: 3, Üçüncü İçtima, 6.3.1338 Pazartesi, s.73.

[74] T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 3, İçtima Senesi: III, 6 Mart 1338 (1922), s.14–43; T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, CİLT: 18, İçtima Senesi: 3, Üçüncü İçtima, 6.3.1338 Pazartesi, s.73; T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 18, İçtima Senesi: 3, Dördüncü içtima, 7.3.1338 Salı, s.78–81.

[75] Mektupta yazanlar şöyledir: "*Avrupa'ya giden Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e, aynı zamanda İstanbul'a uğrayarak Ahmet İzzet Paşa ve arkadaşlariyle arzu ve hakiki talep vukuunda bizzat padişahla dahi görüşmesi vazifesi verilmişti. Bu babta hükümetçe Yusuf Kemal Bey'e verilen talimat şu idi: Büyük Millet Meclisi makam-ı hilafete muhafaza-i merbutiyet etmektedir. Ancak sultanın da Millet Meclisini tanıması lazımdır. Ahmet İzzet Paşa*

Bu arada, İstanbul Hükümeti, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in birlikte hareket etme önerisini kabul etmemiş ve 4 Mart 1921 tarihli Heyet-i Vükela tutanağında belirtildiği gibi; İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un, Osmanlı Hariciye Nazırı'nı ziyaret ederek, "*Lord Curzon'un kendisini kabule müheyyâ olduğunu*" bildirmesi üzerine, İstanbul Hükümeti bu davete katılmamayı sakıncalı olarak görmüş ve hemen Hariciye Vekili Ahmet İzzet Paşa başkanlığındaki bir heyeti Avrupa'ya gönderme kararı almışlardır. Ancak "*Ankara heyetiyle ahenk ve uygunluk sağlanmasına gayret edilmesi hal ve maslahata muvafık*" görülmüştür.[76] Ahmet İzzet Paşa hatıratında bu ziyaret konusuna iki neden daha eklemiştir. Birincisi Londra'da İngilizlerle, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) arasında yaşanacak olası bir olumsuzluğu engellemek, ikincisi de Fransızlar tarafından, Vükela Heyeti'ne, toplanacak konferansta Yunanlıların izleyecekleri aktif bir siyasetle ortamı kendi lehine çevirebilme olasılığına karşılık, onların çok geri planda kaldıkları ve bu durumun İngilizleri tedirgin ettiğinin söylenmiş olmasıdır. Daha sonraki satırlarda, Ahmet İzzet Paşa, "*bu konuda makul deliller gösterdi*" dediği Maliye Nazırı Faik Nüzhet Bey'in yaptığı rica üzerine ziyaretini ertelemeyi düşündüğünü, ancak özellikle Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in kendisine gönderdiği tezkeredeki ifadelerin, daha sonra da tam hareket edeceği sırada, Ankara Hükümeti Hariciye Vekili Mahmut Celal Bey (Bayar)'den aldığı telgrafdaki ifadelerin, kendisi açısından oldukça küçük düşürücü olması nedeniyle bundan vazgeçtiğini söylemiştir.[77] Bu durumda, Ahmet İzzet Paşa'nın bu ziyareti gerçekleştirme konusundaki kararlılığının diğer nedenler bir yana, kişisel

---

ve arkadaşlariyle aynı hedefe yürümek, mesai birliği eylemeyi teklif etmekti. Yusuf Kemal Bey bu dairede hareket etti. Ancak A. İzzet Paşa ve arkadaşları Kemal Bey'i işgal ve iğfal ettiler. Bununla da kanaat etmiyerek Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'daki teşebbüslerini karıştırmak üzere A. İzzet Paşa Yunanlıların malumat ve muvafakatiyle Yunan işgali altında bulunan yerlerden geçerek Londra'ya gitti. Binaenaleyh İzzet Paşa'nın zat-ı devletinize olan müracaat mektubunun dahi bir maksad-ı mahsusla olduğuna şüphe etmemek lazımdır. İsmet ve Fevzi Paşalara da buna benzer mektuplar göndermiş idi. Büyük bir ihtimalle aramızda büyük bir anlaşmazlık olduğu batıl itikadındadır. Tehdit makamında ileri sürdüğü düşünceler ise haddizatında varit değildir. Meclis son günlerde Ahmet İzzet Paşa ve saray hakkında pek ziyade galeyana gelmiştir. Hariciye Vekaleti Vekilini bütün hakikatleri teşrihe mecbur edecek şiddetli istizahta bulunmuştur. Maatteessüf namuslu bildiğimiz bu zevatın dahi hüsnüniyetten tecerrüt eylediklerini kabul etmek icap ediyor. Şifrelerin birçok yerleri tamamen halledilmemiş olduğundan emin bir vasıta bulunduğunda mektubun aynı veya bir suretini göndermek muvafık olur. Mahmut Sadık Bey'in gelmesine lüzum yoktur. Beş gündür İsmet Paşa ile beraber Garp Cephesi kıtalarını teftiş etmekteyiz. Muhabbetle gözlerinizden öperiz. Kardeşim. Başkumandan Mustafa Kemal" Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, 4. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul, 1998, s. 252.

[76] Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 418-419.

[77] Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 161-162, 164.

nedenlere dayandığı ve bir kızgınlık anından ya da alınganlıktan kaynaklandığı da söylenebilir.

İstanbul Hükümeti'nin bu yöndeki kararını Fransız Komiseri Pellé'den öğrendiğini söyleyen Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in aktardığına göre, Tevfik Paşa'ya neden böyle bir şey yaptıklarını sorduğunda önce Fransa ve İngiltere komiserlerinin isteğinin bu yönde olduğunu söylemiş, ancak cevabı yeterli bulmayan Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in ısrarı karşısında "*Bir zaruret vardır*" diyerek konuyu kapatmak istemiştir.[78] Gerçekte İstanbul Hükümeti'nin, Avrupa'ya ayrı bir heyet göndermesinin Fransa'yla doğrudan bir ilgisinin olmadığını, Fransız Sefarethanesi'nin, bu konuda verdiği bilgiye dayalı olarak söylemek mümkünse de[79] aynı şeyi İngiltere için söylemek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü G. Jaeschke, H. Bayur ve B. Şimşir'in İngiliz belgelerine dayalı olarak yaptıkları çalışmalarda bu durum sergilenmiştir. Dolayısıyla İstanbul'un Avrupa'ya ayrı bir heyet göndermesi, İngiltere'den gelen çağrı sonucunda gerçekleşmiştir demek mümkündür. Amacı Padişah ve İstanbul Hükümeti'yle birlikte hareket ederek, Ankara Hükümeti'ne, Misak-ı Milli'ye uymayan bir barış antlaşmasını kabul ettirmek olan İngiltere'nin bu çağrısı gizli tutulmuştur. Çünkü İstanbul Hükümeti, "*mevcudu muhafaza etmek*" ve "*onur ve prestij kazanmak*" için Sevr Antlaşması'nın biraz yumuşatılmış bir şeklini imzalamak konusunda hevesliydi.[80]

İstanbul'un bu davranışı Ankara'da büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkiyi, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in, İcra Vekilleri kararıyla Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği mektuptan anlamak mümkündür. Mektupta, Ahmet İzzet Paşa'ya bu davranışının yanlışlığı hatırlatılarak, kendisi düşman karşısında oluşturulmuş olan ülkedeki bütünlüğü bozmakla suçlanmıştır.[81]

---

[78] Tengirşek, *a.g.e.*, s. 243.

[79] TİTE Arşivi K: 61 G: 170 B: 170–1001. (Ek–3)

[80] Yalçın, a.g.m., s. 27-28.

[81] Mektup şu şekildedir: "*Türkiye Büyük Millet Meclisine ve onun millet ve memleketin hayat ve istiklâlini kurtarmak için takip ettiği mukaddes davaya müddeiyatı zâhiriyenize bakarak sadık bulunduğunuz zannıyla zatı âlinizi ve rüfekanızı memleket ve millete karşı medyun bulunduğunuz vazaifi hamiyeti ifaya davet ettim. Maatteessüf beyanatınız ve binnetice münfehim olan manayı hakikî ve saray mülâkatının tarzı tertibi ve bilhassa bizim Avrupa'da bulunacağımız zamanda sizin de Avrupa ricalini ziyaret için seyahate kalkışmanız bu suretle hasımlarımıza Büyük Millet Meclisince istenilen şeraitten sulh yapabilir bir heyetin mevcut olduğu ümidini vererek âmal ve metalibi milliyemizin tahakkukunu tehir etmekten ve içinde İstanbul halkı da dâhil olduğu halde bütün efradı milletin izhar ettiği vahdetin sırf sizin tarafınızdan ihlâl edildiğini göstermekten başka bir şeye yaramayacak olan hareketiniz zannı mevcudun butlânını isbat etmiştir. Ben elyevm makamı muallâyı Hilafeti işgal eden zat ancak onun ciddî ve samimî talebi vukunda lâzımülittiba hakaiki izah zımmında görüşmeye mezun olduğumu söylemiştim. Zatı âlinizin rüfekanızla beraber beni müracaatçı vaziyetinde*

Ayrıca Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Tevfik ve İzzet Paşaları yurt sevgisinden yoksun olmakla suçlamış, Yeni Gün gazetesi de bu kişileri hain olarak nitelendirmiş ve Ahmet İzzet Paşa hakkında şunları yazmıştır: "*Son davranışı ile... kendini o kadar kirletmiştir ki, Hindistan'ın tüm lavantaları bile onu temizleyemez.*"[82]

TBMM Heyeti 9 Mart 1922'de Paris'ten, Londra'ya geçtiğinde, bu sırada Ahmet İzzet Paşa da Lord Curzon'la görüşmek için Londra'da bulunuyordu ve İstanbul Hükümeti temsilcisi Reşit Paşa, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'i kaldığı otelde ziyaret ederek İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde görevli baştercüman Ryan'ın yönlendirmesiyle, Ahmet İzzet Paşa'nın Lord Curzon'la yapacağı görüşmeyi, Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'le birlikte yapmak istediğini iletmiştir. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) bu teklife resmi olarak Ankara'ya danışmadan herhangi bir yanıt veremeyeceğini, ancak bunun için de yeterli zamanın olmadığını söylemiştir. Buna karşın kişisel olarak verdiği yanıtta, Ahmet İzzet Paşa'yı bu davranışından dolayı ağır bir şekilde eleştirmiştir.[83] İstanbul Hükümeti ve Padişahın bu süreçte başka girişimleri de olmuş, İngilizlerle özel görüşmeler yapmış, mütareke ve barış önerilerinde bulunmuşlardır. Padişah, Tevfik Paşa aracılığıyla 25 Mart'ta, Hükümet üyelerinden de gizli olarak Rumbold'a bir öneri sunmuş[84] ve Boğazların özerkliğinin bütün uluslar yararına korunabilmesi işini İngiltere'ye vermiştir. Bu korumanın yapılabilmesi için gereken toprak şeridi de bu devlete verilmiştir ve Türk jandarması da onun buyruğunda bulunabilecektir. Buna göre Edirne içinde olarak Doğu Trakya'nın Türkiye'de kalmasına bir engel kalmayacaktır. Bu anlaşma Hindistan ve benzeri yerlerde İngiltere'nin Hilâfete düşman olduğu propagandasını da

---

göstermiş olduğunuzu bilâhare anladım. Bu tarzı hareketiniz zaten gayri meşru olan vaziyetinizle müterafiktir. Mahzâ bu mülâkat Padişahın efkârı ve niyeti hakikiyesine kesbi ittilâ etmiş olmak itibarıyla pek faydasız olmamıştır. Pek bariz anlaşıldı ki milletin hakikî mümessili olan ve mukadderatı memleket şer'an ve hukukan yegâne vazuulyed bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisini tanımaktan iba ile bir kuvvei maneviyenin kesri hülyasında temdihatta bulunmakla berdevam imişler. Binaenaleyh her türlü temasınızın ve bilcümle ef'al ve harekâtınızın menfaii âliyeyi millet ve memlekete münafi ve muzir olduğunu Büyük Millet Meclisi Hükûmetine arz ettim." Tengirşek, *a.g.e.*, s. 244-245.

[82] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 221.

[83] Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'in cevabı şöyledir: "*...Hususî cevabım: A. Paşa İstanbul Hariciye Nazırı ile Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hariciye Vekili birleşecek başka yer bulamadılar da İngiliz Hariciye Nazırı Nezaretini mi buldular?*" Tengirşek, *a.g.e.*, s.247-248.

[84] İngiltere Yüksek Komiseri Rumbold'un 26 Mart 1922'de, Lord Curzon'a çektiği gizli bir telgrafta, Vahdettin'in, Edirne ve İstanbul'un geri verilmesi karşılığında Boğazlardaki statü tespitini tamamen İngiltere'ye bırakabileceği bildirilmiştir. Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919–1938)*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984, s. 228–230.

etkisiz bırakacaktır. Ayrıca 6 Nisan'da Rumbold Vahdettin ile görüşmüş ve bu görüşmeden üç gün sonra Vahdettin İngiliz Yüksek Komiserliği'ne güvendiği bir kimseyi gönderip Yunanlılar tarafından boşaltılacak toprakların Ankara'ya değil İstanbul hükümeti'ne devredilmesini istemiştir. 7 Ağustos'ta Padişah Rumbold'la yeniden görüşmüş ve Ankara'dakileri İttihatçılıkla ve Bolşeviklikle suçladıktan sonra kendisinin barışa kavuşmak için özveride bulunmaya hazır olduğunu söylemiştir. Tüm bunların dışında, İstanbul Hükümeti de İtilaf Devletleri'nin mütareke ve barış önerilerine 8 Nisan'da yanıt vermiş ve Anadolu'dan çekilecek Yunan birliklerinin Trakya'ya getirilmemelerini istemiştir.[85]

Ali Fethi Bey (Okyar)'in Avrupa Seyahati

Ankara Hükümeti Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) aracılığıyla yürüttüğü barış girişimlerinden tam bir sonuç alamamasına karşın, son bir defa daha İtilaf Devletleri'yle görüşmeye karar vererek, Dışişleri Bakanı Fethi Bey (Okyar)'i Avrupa'ya göndermiştir.[86] Gerçekte Fethi Bey (Okyar)'in Avrupa'ya gönderilmesi, Yunanlılara karşı yapılması planlanan taarruz hazırlıklarının gizlenmesi amacını taşıyordu. Kan dökülmeden ve fazla zaman geçmeden bir barışın yapılmasını isteyen, ancak bunun olmasının o sıra olanak dışı olduğuna inanan Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruza Ağustos başında karar vermiş ve bunun anlaşılmaması için de çaba göstermiştir. Fethi Bey (Okyar)'in görevi de Türkiye'nin barış istediği yolunda kanaat oluşturup, bunu basın yoluyla duyurmak ve böylelikle yakında taarruza geçileceğinin anlaşılmasını engellemekti.[87] Ali Fethi Bey (Okyar)'in aktardığına göre, bu konuda Mustafa Kemal Paşa kendisine şunları söylemiştir:

"*Taarruza karar verdim. Hazırlıkları tam gizlilik içinde yürüteceğim. Asıl endişem, düşmanların kuşkulanması... Yusuf Kemal Bey, Paris'te resmî temaslar yaparken, senden, Londra'da, İngilizler'e sulhü bugünkü şartlarla aradığımız yolunda kanaat verecek temaslar yapmanı, nihayet Eylül ayının ortalarına kadar zaman kazanmanı istiyorum. İcap ederse Paris'e, Roma'ya geçecek, Londra'nın kuşkulanmamasını temin edeceksin. Gayem şu: Millî Misak esasları üzerinde bir sulhün, bugünkü şartlar içinde mümkün olup olmadığını memlekete ve cihana ispat etmek... Bu mümkün olabilse, kan dökmeden ve zaman kaybetmeden gayemize erişmiş oluruz. Fakat*

[85] Bayur, *XX. Yüzyılda...*, s.264-266, 276; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 229.
[86] Tansel, *a.g.e.*, s. 157.
[87] Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 1997, s. 27; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Tarih Yay., b.y.y., b.t.y., s. 300.

karşımızdakilerin bizi oyaladıklarını, yorup bıktırmak istediklerini, imkânlarımız mahdut olduğundan yeise kapılıp mümkün mertebe Sevr'e yakın şartlarla sulh masasına oturtmaya zorlamak peşinde olduklarını biliyorsun. Ama bunu sadece bizlerin bilmesi kâfi gelmiyor. Hasretini çektiğimiz sulh ve huzur ancak Yunan Ordusu'nun mahvolmasıyla mümkün... Eylül ayının ortasına kadar, bilhassa bir İngiliz müdahalesinden emin olmam şart... Bunu temin edebilecek misin?"[88]

Fethi Bey (Okyar), 18 Temmuz'da Marsilya'ya gitmiştir. 23 Temmuz'da Raymond Poincaré ile görüşmüş ve aynı gün gazetecilere verdiği demeçte, "*Bütün halk tabakalarında tek bir zihniyet vardır: Düşman ana vatandan çıkarılacak. Muzaffer olacağız. Fakat... kan dökmemek için her türlü müzakeratı siyasiyeden çekinmeyeceğiz. Paris ve Roma Hükümetlerine müzaheretlerinden dolayı borçluyuz. Mazereti şahsiyeye binaen mezuniyetle geldim. Fakat seyahatimden istifade ederek bulunduğum şehirlerde metalibi milliyemizi kabul ettirmek için ricali siyasiye ile görüşmekten içtinap etmeyeceğim.*" diyerek Türkiye'nin haklı olduğuna inandığı davasını anlatmaktan çekinmeyeceğini, sorunlarını güç yoluyla çözebilecek durumda olmasına karşın, barıştan yana olduğunu belirtmiştir.[89]

Bu arada Fethi Bey henüz Londra'ya geçmeden, barışı sağlamak için, Mustafa Kemal Paşa'yla görüşülmesi gerektiğini savunan ve bu konuda kendisine karşı çıkıldığından dolayı İngiliz yönetiminin başını ağrıtmış olan İngiliz Generali Townshend, 25 Temmuz 1922'de resmi olmayan görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya gelmiş, bu gezi Anadolu'da memnuniyet yaratmıştır. Bu olayın gerçekleşmesinde Ankara Hükümeti'nin Paris'teki temsilcisi Dr. Nihat Reşat'ın, 24 Mayıs'ta Londra'da Avam Kamarası üyeleriyle yaptığı görüşmenin de etkisi vardır.[90] Konya'da Mustafa Kemal Paşa'yla görüşen Townshend, eğer İngilizler Anadolu'nun boşaltılması konusunda Yunanlıları ikna edemezlerse, Mustafa Kemal Paşa'nın Hindistan, Afganistan, Irak, Filistin, Mısır gibi İslam ülkelerinde bir cihad başlatacağı izlenimiyle İngiltere'ye dönmüş ve dönerken İkdam gazetesine verdiği demeçte şunları söylemiştir: "*Sulhu kolaylaştırmak için geldim. Büyük ümitlerle dönüyorum.*"[91]

Fethi Bey (Okyar), 3 Ağustos'ta Londra'ya geçmiş ve burada Times gazetesine verdiği demeçte, seyahatinin resmi olmadığını, özellikle

---

[88] Okyar, *a.g.e.*, s. 300-301.
[89] Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev.: Cemal Köprülü, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. 232.
[90] Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 233.
[91] Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s.186-187; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 228-229.

Çanakkale ve Trakya için tekliflerle geldiğini belirtmiş ve şunları söylemiştir: "*...Ümit ederim ki, Türkiye ile Büyük Britanya arasında yeni bir uzlaşma iyi bir anlaşma siyaseti husule gelebilecektir. İngiltere'nin bize karşı iyi niyetinin büyük değerini takdir etmekteyiz. Fakat ne yazık ki, şu anda Britanya halkının büyük bir çoğunluğu İstiklal Mücadelemizin manâsından haberdar bulunmamaktadır. Sévres (Sulh Muahedesi)nin manâsı (bizim için) kölelik demektir... Edirne meselesi prensip hususunda başlıca müşkili teşkil etmektedir. Bu şehir Yunanlılara bırakıldı (Mart 1922)... Türk halkı İngiliz halkına düşman değildir, fakat, ne yazık ki, Britanya bu halka düşmanlık göstermektedir. Tehcir meselesinde de tartışmaya hazırım. Allah'ın huzurunda olduğu kadar, herkesin ve kimin huzurunda olursa olsun...*"[92] Daha sonra İngiliz yetkililerle görüşme talebi geri çevrildiğinden dolayı, Savoy Otel'de İngiliz gazetecilerini ve Londra'daki yabancı basın temsilcilerini çağırarak bir basın toplantısı düzenlemiştir. Toplantıda, Türkiye'nin barış istemesindeki nedenleri anlatmış, İngilizlerin Türkiye politikasını eleştirmiş ve İngiltere'den cevap beklediğini söylemiştir. Böylece bir taraftan barış için istekli olunduğu mesajları verirken diğer yandan da hem İtilaf Devletleri'nden hem de Yunanistan'dan taarruz hazırlıklarını gizlemeye çalışmıştır. Nitekim Fethi Bey (Okyar) amacını gerçekleştirme konusunda başarılı olmuş, İngiliz gazeteleri ile bazı Avrupa gazetelerinde Türkiye'nin barış çağrısı yayımlanmaya başlanmıştır. Konu İngiliz Avam Kamarası'na da taşınmış, muhalefet, Hükümetten bu tutumunun nedenlerini sormuştur. Bu gelişmeler üzerine olsa gerek, 25 Ağustos'ta İngiliz Dışişlerinden Fethi Bey (Okyar)'e, Curzon'un hazırlığının ancak Eylül ayında biteceği ve kendisini o zaman kabul edebileceği söylenmiştir. Bu durum Ankara'nın planına da uygundur. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey (Okyar)'den İngilizleri Eylül ayının ortasına kadar oyalamasını istemiştir.[93]

Ali Fethi Bey (Okyar), Ankara'ya gönderdiği bir telgrafta, Lloyd George ve Lord Curzon'un, Türkleri yıpratır ve onlara feci bir barışı kabul ettirir umuduyla, o sıralardaki durumunu sürdürerek Türkiye'yi yıkmak amacını güttüklerini; durumun ancak Yunan ordusunun kesin yenilgiye uğratılmasıyla Türkiye'nin lehine düzelebileceğini; Yunanistan'ın ekonomik olarak sıkıntıda, siyasi olarak karışıklık içinde olduğu, ordusunun da moralinin çökmüş bulunduğunu ve Türkiye'nin bundan yararlanması gerektiğini belirterek, silaha sarılmaktan başka çare olmadığını söylemiştir.[94] Nitekim 28 Ağustos'ta İngiliz basınında Büyük Taarruz'un başarısına

---

[92] Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle...*, s. 232.
[93] Okyar- Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 27-28; Okyar, *a.g.e.*, s. 308 vd.
[94] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 264.

yönelik olarak haberler çıkmaya başlayınca, Lord Curzon'dan, Fethi Bey (Okyar)'i beklediği haberi gelmiş ve Curzon bir mütareke teklif etmiştir.[95] Bundan sonraki süreçte ise Yunanlılara karşı başarılı bir taarruz yapılmış ve Anadolu Yunan işgalinden kurtarılarak, ülkede Mudanya Mütarekesi'nin ve Lozan Barış Konferansı'nın koşulları hazırlanmıştır.

Fethi Bey (Okyar)'in Batı'da yürüttüğü bu diplomatik çabaların boşa gittiği söylenemez. Mustafa Kemal Paşa'nın planı işlemiş ve Yunanlılara karşı yapılması düşünülen taarruzun, saklanması konusunda başarılı olunduğu gibi, Ankara lehine bir kamuoyu da oluşturmuştur. O günlerde izlenen siyasetin de etkisiyle olsa gerek, ne Batı kamuoyunda ne de Batılı diplomatlar ve devlet adamlarında, Türklerin kesin sonuçlu bir taarruz yapabileceklerine yönelik olarak tam bir kanaat oluşmamıştır.[96] Örneğin Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı'na, Ankara'daki Fransız temsilcisi General Mougin aracılığıyla, Yunanlılara karşı bir saldırıya geçmemiz konusundaki düşünceleri sorulduğunda *"Afyonkarahisarı alıp orada on beş gün tutunabilirseniz bu, barış görüşmeleri sırasında sizden yana bir koz sayılır"* derken,[97] Fransa'da 10 Ağustos ile 27 Ağustos tarihleri arasında yayımlanan gazetelerde de *"ne Yunanlılar ne Türkler kendi imkânları ile bir sonuca varabilirler"*, *"Yunan ordusu, bizzat kendisi de yıpranan Türkten başka bir hasım önünde elindeki mevzileri çok zor tutar"*, *"Mizaç itibariyle ağır Anadolu köylüsü anî taarruz harekâtına pek elverişli değildir; fakat şu anda 'yerini korumak'tan başka bir şey söz konusu mu?."* diye yazmaktadır. Bu satırların yazıldığı sıralarda ise taarruz hazırlıkları bitmiş, hatta başlamıştır.[98] Ayrıca L. C. Kenworty, İngiltere Avam Kamarası'nda 4 Ağustos 1922'de İngiliz Hükümeti'ni eleştiren ve Türkiye'yi destekleyen bir konuşma yapmıştır.[99]

TBMM'nin Batı'da yürüttüğü bu diplomatik çalışmalar, her ne kadar barışı kesin sonuçlu bir savaş olmadan getirememişse de, Yunanlıların yalnız bırakılması konusunda büyük bir başarı sağlanmış ve Büyük Taarruz sırasında, hiçbir devlet, Yunanistan'a yardım etmek konusunda bir çaba göstermemiştir.[100]

Tüm bu bilgilerin ışığında burada ayrıca tartışılması gereken bir diğer konuda İngilizlerin, gerçekten TBMM'yle, Sevr dışında bir başka barış anlaşması yapmak isteyip, istemedikleridir. Öncelikle Şimşir'in İngiliz

---

[95] Okyar- Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 28.
[96] Akyüz, *a.g.e.*, s. 290.
[97] Bayur, *XX. Yüzyılda...*, s. 278-279.
[98] Akyüz, *a.g.e.*, s. 290; Bayur, *XX. Yüzyılda...*, s. 262.
[99] Baytok, *a.g.e.*, s. 160-163.
[100] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, s. 240.

arşivlerinden elde ettiği belgelere dayalı olarak verdiği bilgilere bakmak gerekir. Buna göre, İngilizler kendi istedikleri koşullarda bir barış yapılması amacıyla, Ankara'yı zorlamak ve baskı altında tutmak için Türkiye'nin Sovyetlerle arasını açmak, Mustafa Kemal Paşa'yı yalnız bırakmak ya da iktidardan düşürmek gibi çeşitli yöntemlere başvurmayı denemiş ya da denemek istemişlerdir.[101] Ayrıca Şimşir, İngilizlerin Ankara Hükümeti'ni oyalamak ve Anadolu'daki çıkmaz durumu sürdürmek istediklerini de söylemiştir.[102] Konu bu açıdan değerlendirildiğinde; İngilizlerin Yusuf Kemal Bey (Tengirşek)'e oldukça mesafeli yaklaşmaları, Paris'teki Konferans'ta kararlaştırdıkları mütareke koşullarını Ankara'ya bildirdikten sonra cevabını dahi bekleden, hemen barış koşullarını ilettikten, Ankara'nın karşı tekliflerini ise nerdeyse hiç tartışmadan, hakaret içeren ve kışkırtıcı bir üslupla reddetmeleri, Fethi Bey (Okyar)'le görüşmekten kaçınarak, o günün koşullarında kendisini uzunca denebilecek bir süre oyalamaları ve Ağustos ayının başlarındaki görüşme talebine Eylül ayına randevu vermeleri Şimşir'in dediklerini doğrular nitelikte davranışlar olup; bunlardan hareketle İngiltere'nin, Ankara'ya önerilen barış koşullarının TBMM tarafından kabul edilmesinden endişe duydukları düşünülebilir. Bu iddiayı destekleyen bir başka bilgiye, TİTE arşivinde bulunan bir belgede rastlanmıştır. Öncelikle belgenin 01.04.1922 olan tarihinin, İtilaf Devletleri'nin 22 Mart'ta mütareke, 26 Mart'ta ise barış koşullarını Ankara'ya bildirdiği ve Ankara'nın da 5 Nisan'da cevap verdiği tarihlerle uyumlu olduğunu belirtmek gerekir. Bir istihbarat bilgisine dayanan belgede, İngilizlerin, Ankara'ya yapılan teklifin kabul edilmemesinden ümitli oldukları, Ankara'nın nasıl olsa bu antlaşma önerisini kabul etmeyeceği ve böylelikle Ankara'yı barışı engelleyen taraf olarak gösterebilecekleri, ayrıca Peyam-ı Sabah gazetesinde barış lehine yazılan yazılardan huzursuz olurken, aleyhte yapılan yorumlardan ise memnun oldukları ve Fransa'nın da İngilizlerle aynı düşüncede olduğu yazılmıştır.[103] Dolayısıyla, bu bilgiler göz önüne alınarak İngilizlerin Ankara'ya barış önerisinde bulunurken, aslında bir uzlaşma çabası içinde olmadıkları, hala Sevr'den tam olarak vazgeçemedikleri, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir komplo yapabileceklerine yönelik inançlarını devam ettirdikleri ve hatta az da olsa Yunanlıların Anadolu'da bir başarı kazabileceklerine olan inançlarını sürdürdükleri ileri sürülebilir.

---

[101] Şimşir, *Sakarya'dan...*, s.250-251.
[102] *aynı eser*, s.274.
[103] TİTE Arşivi K: 51 G: 18 B: 18–1001. (Ek–4)

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkması bir kırılma noktası olmuş; bu olay Türk tarihi bakımından yeni oluşumların başlangıcını teşkil etmiştir. Savaş sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti'nin sonu anlamına gelirken, yeni bir Türk devletinin de başlangıç noktası olmuştur. Bir başka deyişle bir taraftan işgale uğrayan devletin işgalden kurtarılması için çaba gösterilirken diğer yandan da yeni bir Türk devletinin temelleri atılmıştır. Bu süreçte, yapılan silahlı ve diplomatik mücadelenin dönüm noktalarından birisi Sakarya Muharebesi olup, burada kazanılan başarı, milli egemenlik temeline dayalı Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasını sağlamıştır.

İşgale uğrayan yurdunu kurtarmak için silahlı bir mücadele yapmaktan çekinmeyen TBMM, bu mücadelesi sırasında diplomasi yolunu da her zaman açık tutmuş, bir taraftan savaş alanında elde ettiği başarıları diplomatik bir zafere dönüştürmenin yollarını ararken, diğer yandan da savaşmadan barışçı bir yolla sorunlara çözüm arayışı içine girmiştir. Sakarya Muharebesi ile Büyük Taarruz arasında geçen sürede de benzer bir tutumla hareket etmiş ve hem Misak-ı Millî temelinde bir barış antlaşması yapmak, hem de kesin sonuç alınacak bir savaşın hazırlıklarını tamamlamak amacıyla olağanüstü bir çaba göstermiştir. Her ne kadar savaşı sona erdirecek genel bir anlaşma yapamamış olsa da bazı devletlerle ikili görüşmeler, bazılarıyla da ikili antlaşmalar yapmıştır. Bu girişimler sonunda, Türk Milli Mücadelesi dünya kamuoyu gündemine taşınmış, özellikle İngiltere'de hükümete, Anadolu'da Türklere yönelik olarak izlediği politika konusunda ağır eleştiriler yapılmaya başlanmış, Türkiye lehinde bir hava oluşmuş ve Yunanistan'ın siyaseten yalnız bırakılması sağlanmıştır.

Dışarıda yürütülen bu çalışmaların iç siyaset üzerinde de etkileri olmuş, TBMM'de bulunan muhalif milletvekilleri olayları yakın takibe almışlar ve bu konuda hükümeti sıkıştırmışlardır. Ayrıca TBMM'yle, İstanbul Hükümeti ve Padişahın da rol aldığı bu olaylar her iki tarafın ilişkilerinin biraz daha yıpranmasına neden olmuş, Vahdettin TBMM'yle işbirliğine yanaşmayarak hem saltanat kurumunun hem de kendi saltanatının yıpranması ve sonunun gelmesi konusunda bir adım daha atmıştır.

Kaynaklar

Ahmet İzzet Paşa; *Feryadım*, C. II, Yayına Haz.: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yay., İstanbul, 1993.

Akşin, Aptülahat; *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri Ve Diplomasisi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

Akşin, Sina; *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2007.

Akyüz, Yahya; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.

Aralov, S.İ.; *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1985.

Baytok, Taner; *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Bayur, Hikmet; *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1973.

Bayur, Hikmet; "TBMM Hükümeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşek'in 1922 Mart'ında Yaptığı Avrupa Gezisi İle İlgili Anılar I", *Belleten*, C.XL, Sayı: 157–160, TTK Basımevi, Ankara, 1976.

Bayur, Hikmet; *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.

Belen, Fahri; *Türk Kurtuluş Savaşı*, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1983.

Bıyıklıoğlu, Tevfik; *Trakya'da Millî Mücadele*, C.I, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987.

Borak, Sadi; *Atatürk'ün Özel Mektupları*, 4. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul, 1998.

Danişment, İsmail Hami; *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, İstanbul, 1955.

Gökay, Bülent; *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Çev.: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.

Hüsrev Gerede'nin Anıları, Hazırlayan: Sami Önal, 3. baskı, Literatür Yay., İstanbul, 2002.

Jaeschke, Gotthard; *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev.: Cemal Köprülü, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

Jaeschke, Gotthard; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

K: 49 G: 183 B: 183–1001

K: 51 G: 163 B: 163–1001.

K: 51 G: 18 B: 18–1001.

K: 61 G: 170 B: 170–1001.

Kemal, Gazi M.; *Nutuk Söylev*, C. II, 4. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999.

Kürkçüoğlu, Ömer; *Türk-İngiliz İlişkileri (1919–1926)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1978.

Mango, Andrew; *Atatürk*, 3. Baskı, Türkçesi: Füsun Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2004.

Okyar, Osman – Seyitdanlıoğlu, Mehmet; *Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 1997.

Okyar, Fethi; *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Tarih Yay., b.y.y., b.t.y.

Özalp, Kâzım; *Millî Mücadele 1919-1922*, C.I, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1985.

Selek, Sabahattin; *Milli Mücadele*, C.II, 2. Baskı, Örgün Yay., İstanbul, 1982.

Sonyel, Salâhi R.; "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler", *Belleten*, C.XXXIX, Sa.: 153-156, TTK Basımevi, Ankara, 1975.

Sonyel, Salahi R.; *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821–1923*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011.

Sonyel, Salâhi R.; *Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika*, C. II, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

Şimşir, Bilâl N.; *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919–1938)*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.

Şimşir, Bilâl; *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921–1922*, Bilgi Yay., Ankara, 1989.

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, CİLT: 18, İçtima Senesi: 3, Üçüncü İçtima, 6.3.1338 Pazartesi.

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 18, İçtima Senesi: 3, Dördüncü içtima, 7.3.1338 Salı.

T. B.M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 16, İçtima Senesi: 2, Yüz Elli Dördüncü İçtima, 4.2.1338 Cumartesi.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 3, İçtima Senesi: III, 6 Mart 1338 (1922).

Tansel, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, MEB Yay., İstanbul, 1991.

Tengirşek, Yusuf Kemal; *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Türk Dış Politikası, Editör: Oral Sander, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Yalçın, E. Semih; "Mustafa Kemal Paşa'nın Yusuf Kemal Heyeti Vasıtasıyla Batılı Devletler Nezdinde Yaptığı Barış Teşebbüsü 7 Şubat-3 Nisan 1922", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 21, Sa.: 40, Şubat 1996.

Yavuz, Bige; *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.

Şimşir, Bilâl N.; *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919–1938)*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.

Şimşir, Bilâl; *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921–1922*, Bilgi Yay., Ankara, 1989.

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, CİLT: 18, İçtima Senesi: 3, Üçüncü İçtima, 6.3.1338 Pazartesi.

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 18, İçtima Senesi: 3, Dördüncü içtima, 7.3.1338 Salı.

T. B.M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 16, İçtima Senesi: 2, Yüz Elli Dördüncü İçtima, 4.2.1338 Cumartesi.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, Cilt: 3, İçtima Senesi: III, 6 Mart 1338 (1922).

Tansel, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, MEB Yay., İstanbul, 1991.

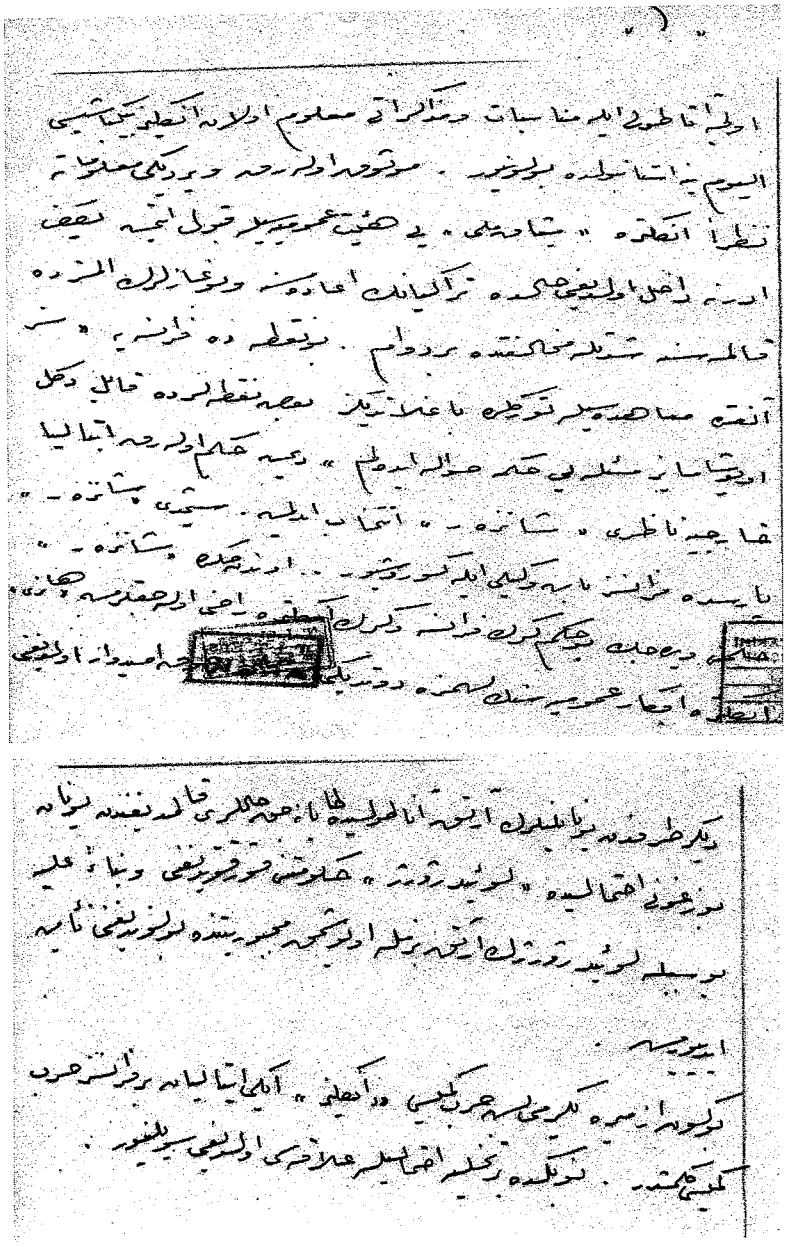
Tengirşek, Yusuf Kemal; *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Türk Dış Politikası, Editör: Oral Sander, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Yalçın, E. Semih; "Mustafa Kemal Paşa'nın Yusuf Kemal Heyeti Vasıtasıyla Batılı Devletler Nezdinde Yaptığı Barış Teşebbüsü 7 Şubat-3 Nisan 1922", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 21, Sa.: 40, Şubat 1996.

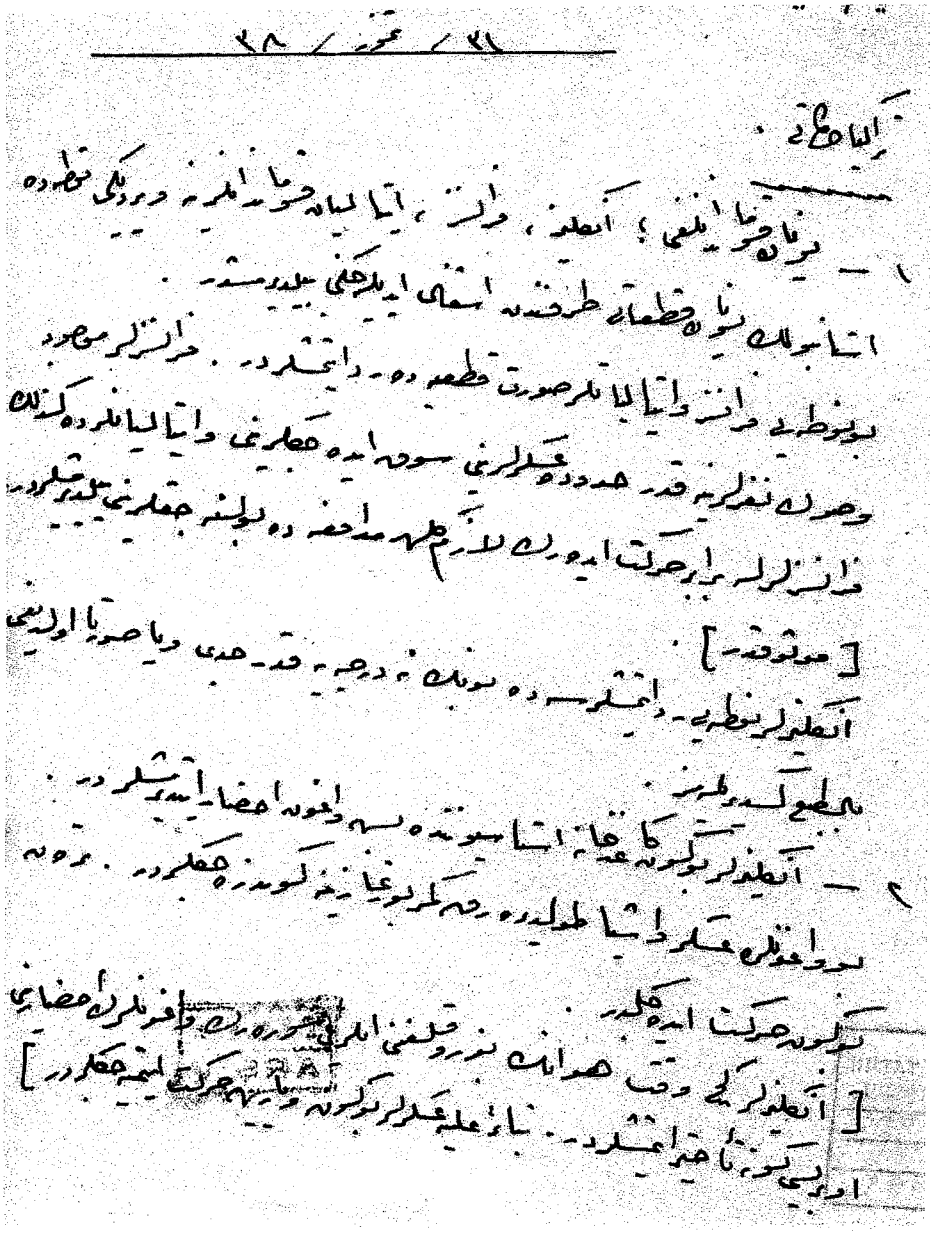
Yavuz, Bige; *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.

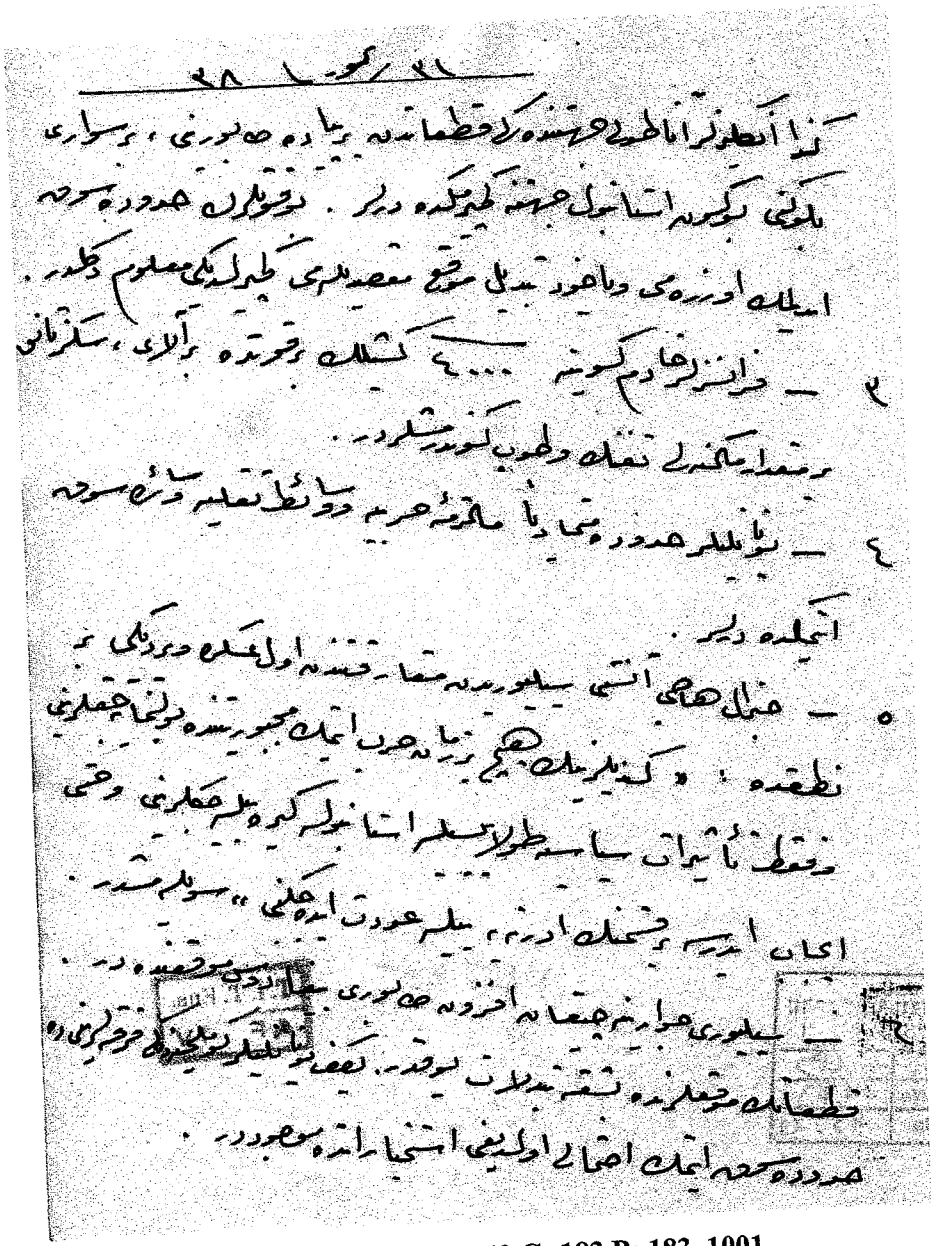
Ek 1

TİTE Arşivi K: 51 G: 163 B: 163–1001

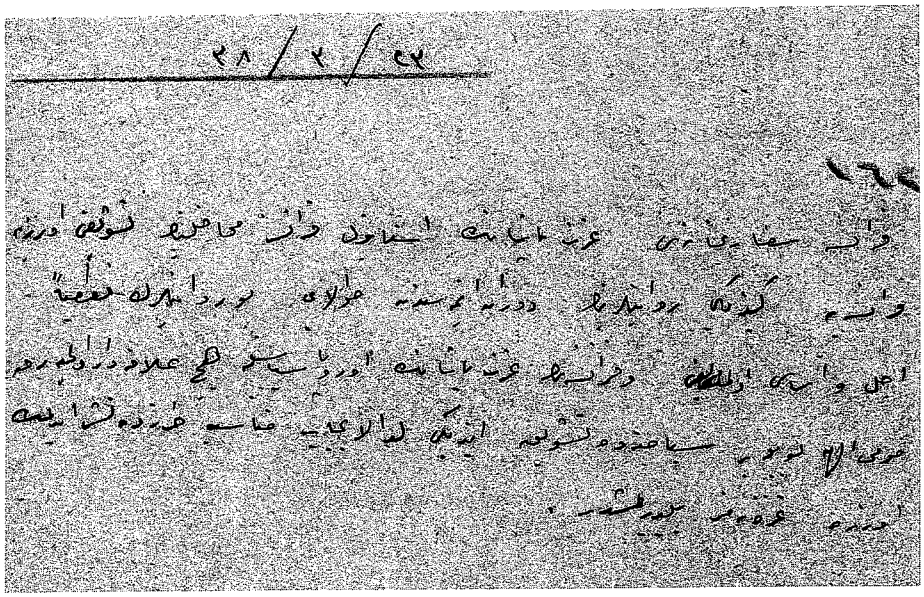
Ek 2

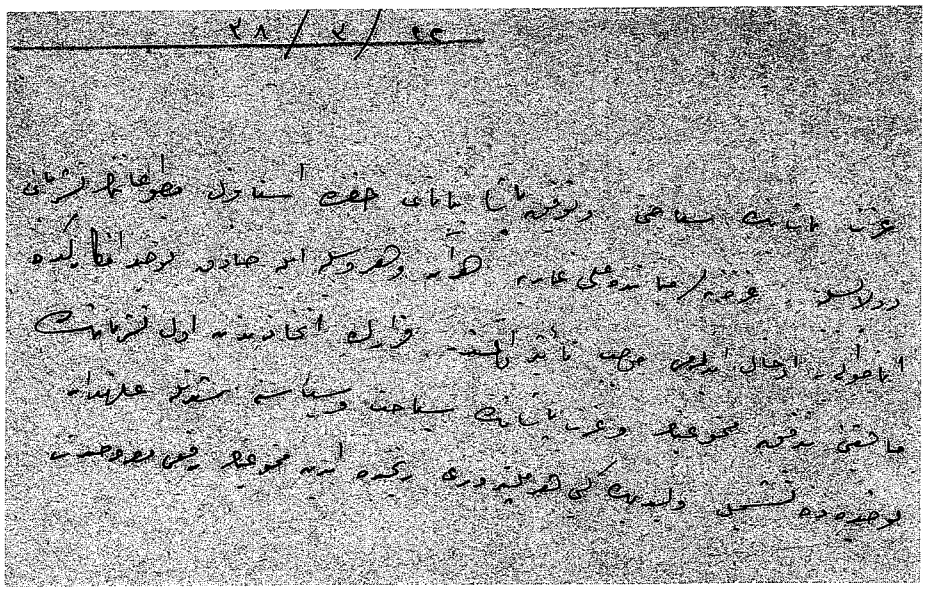

TİTE Arşivi Kutu: 49 G: 183 B: 183–1001

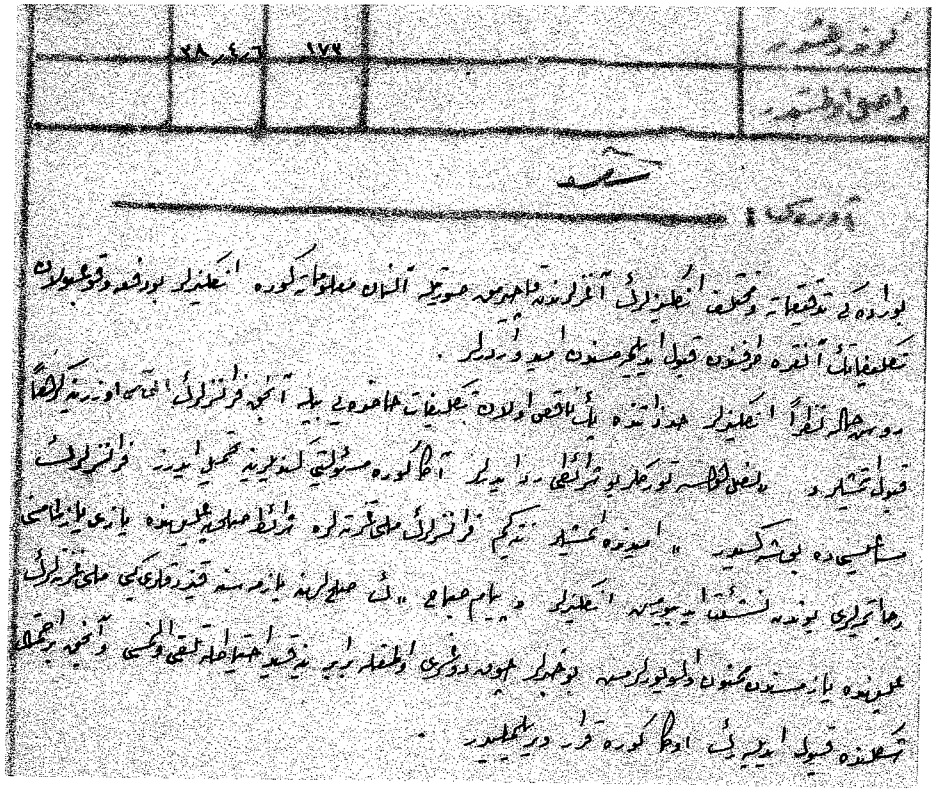
Ek 3

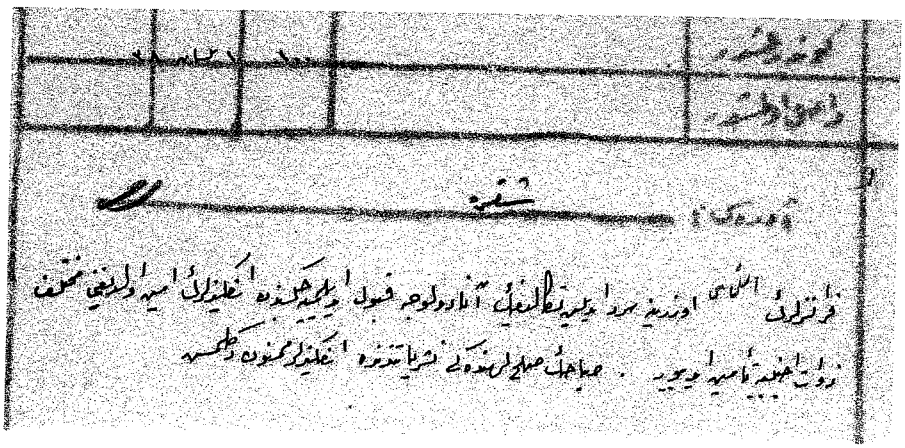

TİTE Arşivi K: 61 G: 170 B: 170–1001

Ek4

TİTE Arşivi K: 51 G: 18 B: 18–1001